

WOJCIECH SCHÄFFER

wojciech.schaeffer@katowicka.pl

<https://orcid.org/0009-0001-8821-5836>

Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach

Nazwy miejscowości wolnego pszczyńskiego państwa stanowego na mapie Andreeasa Hindenberga z 1636 roku w zestawieniu z innymi źródłami od połowy XV do końca XVIII wieku

Abstrakt

Artykuł jest kontynuacją działań zmierzających do upowszechnienia mapy Andreeasa Hindenberga z 1636 roku. Do badań nad mapą zostali zaproszeni naukowcy reprezentujący różne dziedziny. Przedstawili oni wyniki swoich dociekań podczas konferencji na zamku w Pszczynie (2021), a jej pokłosiem był tom 19 „Szkiców Archiwalno-Historycznych” z 2022 roku, w całości poświęcony temu źródłu.

Autor omówił zagadnienie związane z nazwami miejscowości, które zostały umieszczone na mapie z 1636 roku na wstęgach pod wizerunkami miast i wsi (wyjątkowo także folwarków, np. Kiełpowy). Starał się ustalić ich stan zachowania, rodzaje zniszczeń i ubytków, a także późniejsze zmiany. W tym celu dokonał szczegółowych oględzin mapy po konserwacji, porównał z fotokopiami wykonanymi w 1905 roku, ponadto z ustaleniami J. Kolendy, która miała okazję przeglądać samą mapę A. Hindenberga oraz jej kopię wykonaną w 1721 roku (autorem tej ostatniej był Siegmund Carl Meußler). Kolejnym krokiem było ustalenie, jak nazwy miejscowości (nie było możliwe zestawienie ich dla wszystkich miast i wsi) zostały odnotowane w innych źródłach od XV do końca XVIII stulecia. Autor wykorzystał różne ich rodzaje, przeanalizował materiały archiwalne zarówno z domeny panów pszczyńskich, jak i kościelne (wytworzone przez katolików oraz luteran), miejskie, a także państwowe (np. kataster karoliński). Poza źródłami papierowymi omówił także wersje toponimów, które znalazły się na dokumentach pergaminowych oraz pieczęciach. Sięgnął również do innych materiałów kartograficznych, co umożliwiło ustalenie, jak nazwy miast i wsi ziemi pszczyńskiej zapisywali twórcy map działający na polecenie Habsburgów, Hohenzollernów i króla polskiego. Przywołane różne wersje nazw miejscowości, czasami odmienne w tym samym źródle (np. w dwóch językach), ukazują mnogość możliwych wariantów ich zapisów. Ustalenia te prowadzą do konkluzji, że przez trzy stulecia funkcjonowania wolnego pszczyńskiego państwa stanowego nie istniała ani jedna miejscowość, która przez cały ten okres określana byłaby w źródłach tylko

jednym i tym samym toponimem. Oznacza to, że problem, w jakiej formie zapisać nazwy miast i wsi ziemi pszczyńskiej, miał już zapewne sam A. Hindenberg.

Słowa kluczowe: Andreas Hindenberg, ziemia pszczyńska, toponimy, źródła

Ortsnamen der Freien Standesherrschaft Pleß auf der Karte von Andreas Hindenberg von 1636 im Vergleich mit anderen Quellen von der Mitte des 15. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts

Der Aufsatz ist eine Fortsetzung der Maßnahmen zur Popularisierung der Karte von Andreas Hindenberg aus dem Jahr 1636. Forscher unterschiedlicher Disziplinen wurden eingeladen, die Karte zu untersuchen. Sie präsentierten die Ergebnisse ihrer Untersuchungen auf einer Konferenz im Pleßer Schloss (2021), deren Nachlese der Band 19 der Zeitschrift „Szkice Archiwalno-Historyczne“ (2022) bildet, der ausschließlich dieser Quelle gewidmet ist.

Der Autor befasste sich mit der Frage nach den Ortsnamen, die auf der Karte von 1636 auf den Bändern unter den Abbildungen von Städten und Dörfern (ausnahmsweise auch von Gutshöfen, z.B. Kiełpowy) angebracht waren. Er versuchte, ihren Erhaltungszustand, die Arten von Beschädigungen und Verlusten sowie spätere Veränderungen zu ermitteln. Um dies zu erreichen, führte er eine detaillierte Untersuchung der Karte nach der Konservierung durch und verglich sie mit Fotokopien aus dem Jahr 1905. Er berücksichtigte auch die Feststellungen von J. Kolenda, die die Gelegenheit hatte, die Karte von A. Hindenburg selbst zu begutachten, sowie deren Kopie aus dem Jahr 1721 (der Autor letzterer war Siegmund Carl Meußler). Im nächsten Schritt wurde ermittelt, wie die Ortsnamen (es war nicht möglich, sie für alle Städte und Dörfer zusammenzustellen) in anderen Quellen vom 15. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts verzeichnet waren. Der Autor nutzte verschiedene Quellenarten, analysierte Archivmaterial sowohl aus der Domäne der Herren von Pleß als auch aus kirchlichen (von Katholiken und Lutheranern erstellten), kommunalen und staatlichen Quellen (z. B. das karolinische Kataster). Neben den Papierquellen erörterte er auch die Toponym-Versionen, die auf Pergamenturkunden und Siegeln ermittelt wurden. Er griff auch auf andere kartografische Materialien zurück, die es ermöglichten, die Namen von Städten und Dörfern des Pleßer Landes festzustellen, die von Kartenmachern im Auftrag der Habsburger, Hohenzollern und des polnischen Königs aufgezeichnet wurden. Die verschiedenen Versionen der Ortsnamen, die vereinzelt in ein und derselben Quelle (z. B. in zwei Sprachen) unterschiedlich aufgezeichnet worden sind, zeigen die Vielzahl der möglichen Varianten ihrer Schreibweise. Diese Erkenntnisse führen zu der Schlussfolgerung, dass es während der drei Jahrhunderte, in denen die Freie Ständeherrschaft Pleß existierte, keinen einzigen Ort gab, der in den Quellen während dieser Zeit nur mit ein und demselben Toponym bezeichnet wurde. Das bedeutet, dass bereits A. Hindenberg selbst wahrscheinlich vor dem Problem der Schreibweise der Stadt- und Dorfnamen des Pleßer Landes stand.

Schlüsselbegriffe: Andreas Hindenberg, Pleßer Land, Toponyme, Quellen

Place names of the Free State of Pszczyna on Andreas Hindenberg's map of 1636 in comparison with other sources from the mid-15th to the end of the 18th century

This article is a continuation of the efforts to promote Andreas Hindenberg's map of 1636. Researchers from various disciplines were invited to study the map. They presented the results of their research at a conference held at the castle in Pszczyna (2021), which resulted in a volume of "Szkice Archiwalno-Historyczne" (no. 19 of 2022) devoted entirely to the source.

The author discussed the problem of place names, which were placed on the map of 1636 in ribbons under the pictures of towns and villages (exceptionally also of manors, e.g., Kiełpowy). He tried to determine their state of preservation, types of damage and loss, as well as subsequent changes. To achieve this, he conducted a detailed examination of the map after conservation and comparing it with photocopies made in 1905. He also considered the findings of J. Kolenda, who had the opportunity to examine Hindenberg's map itself and its copy made in 1721 (the author of the latter being Siegmund Carl Meußler). The next step was to determine how place names (it was not possible to collect them for all towns and villages) were recorded in other sources from the 15th to the end of the 18th century. The author used various types of these sources, analysing archival material both from the domain of the Pszczyna lords and from ecclesiastical (produced by Catholics and Lutherans), municipal and state sources (e.g., the Carolingian cadastre). In addition to paper sources, he also considered versions of toponyms found on parchment documents and seals. He also made use of other cartographic materials, which allowed him to determine how the names of towns and villages in the Pszczyna region were recorded by cartographers acting on behalf of the Habsburgs, the Hohenzollerns and the Polish king. The different versions of place names, sometimes different in the same source (e.g., in two languages), show the variety of possible variants of their notation. These findings lead to the conclusion that during the three centuries of the existence of the Free State of Pszczyna, there was not a single place that was referred to in the sources by only one and the same toponym throughout this period. This means that the problem of how to write the names of the towns and villages of the Pszczyna land was probably faced by A. Hindenberg himself.

Keywords: Andreas Hindenberg, Pszczyna Land, toponyms, sources

Wstęp

Konserwacja pełna mapy Andreasa Hindenberga¹ i konferencja na zamku w Pszczynie we wrześniu 2021 roku stały się inspiracją do szczegółowego zajęcia się różnymi zagadnieniami, jakie możliwe były do omówienia na jej podstawie. Dotyczyły one nie tylko postaci samego twórcy, ale i osoby, na której zlecenie mapę wykonano, a mianowicie Zygryda II von Promnitz. Przedstawiono także poszczególne etapy konserwacji oraz problemy i wyzwania z nią związane². Wachlarz przebadanych aspektów był bardzo szeroki, ponieważ wśród wygłoszonych referatów można było odnaleźć zarówno te związane z rodami szlacheckimi oraz heraldyką, jak i poświęcone zwierzętom i gatunkom roślin, jakie umieszczono na mapie z 1636 roku³. Należy jednak podkreślić, że mapa (sposób jej wykonania, odwzorowanie budynków, sieć rzeczna oraz stawy) i okoliczności jej powstania stanowią podstawę do kolejnych cennych i szczegółowych badań. Zasułguje ona na to, biorąc pod uwagę jej znaczenie i unikatowość.

Autor niniejszego artykułu postanowił zgłębić zagadnienie dotyczące nazw miejscowości umieszczonych na mapie (omówione toponimy pochodzą z terenu pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, choć wyjątkowo także przywołano przykłady spoza jego granic, np. miasta: Oświęcim i Żory). Teren ten obejmuje również dobra myślowickie, które – choć zostały sprzedane przez pana na Pszczynie w XVI wieku – formalnie leżały w granicach państwa stanowego. Wybór ten był zasadny, bo to oczywiste, że nazwy miejscowości stanowią podstawę prawie każdej mapy. Dotychczasowy stan badań w tym względzie także wymagał pewnego uporządkowania. Bezspornie ogrom pracy wykonanej przez Johannę Kolendę i jej zestawienie nazw z 1979 roku⁴ stanowi tu pewien punkt wyjścia. Nieocenioną pomocą byłaby także praca Ludwika Musioła poświęcona nazwom miejscowości ziemi pszczyńskiej, która niestety nie została odnaleziona (można domniemywać, że znalazły się w niej także informacje z mapy A. Hindenberga)⁵. Innych szczegółowych i pełnych zestawień czy analiz toponimów dla całej ziemi pszczyńskiej na podstawie analizowanego tu źródła z 1636 roku nie prowadzono (poza wybranymi fragmentami mapy przy okazji jej omawiania np. w konkretnych monografiach miejscowości). W tym kontekście bardzo aktualne stają się propozycje prof. Józefa Szaflarskiego: „Według niego nazew-

¹ Mapa przechowywana jest w Archiwum Państwowym w Katowicach (dalej: AP Katowice), zespół nr 12/3115 Archiwum Książąt Pszczyńskich (dalej: AKP), sygn. XVIII 5 – Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego [„Ichnoorthografia Plesniaca”] Andreasa Hindenberga z 1636 roku.

² Referaty wygłoszone podczas konferencji oraz efekty badań podjętych w celu uzupełnienia i poszerzenia zagadnień poruszanych w dyskusji opublikowano w tomie pod redakcją B. Kalinowskiej-Wójcik w całości poświęconemu mapie A. Hindenberga – „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 19, 2022.

³ Temat ten został już szczegółowo omówiony wcześniej. Zob. J.B. Parusel: *Przyroda ziemi pszczyńskiej na mapie Andreasa Hindenberga z roku 1636*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 39–50.

⁴ J. Kolenda: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless In Oberschlesien*. Dortmund 1979.

⁵ Autor niniejszego artykułu próbował ustalić, czy nie znajduje się ona m.in. w Wiedniu. Praca L. Musioła, „stanowiąca zarys historyczny miast i wsi państwa pszczyńskiego”, została wspomniana przez H. Stasińskiego, który opisał jego postać i twórczość. Zob. H. Stasiński: *Ludwik Musioł. Śląski historyk i archiwista; w setną rocznicę urodzin*. Pszczyna 1992. Poszukiwana praca nosi tytuł *Przegląd historyczny poszczególnych miejscowości na terenie Ziemi Pszczyńskiej wraz z nazwami topograficznymi dawnymi, datami pierwszego wzmiankowania, osobami itp. – wieki średnie do XVII w. łącznie*. L. Musioł miał ją ukończyć w 1929 r. Liczyła 195 stron i zawierała dodatkowo materiały źródłowe w różnych językach.

nictwo zastosowane na mapie Hindenberga powinno być przedmiotem szczegółowej analizy. Analiza jednak będzie możliwa dopiero po konserwacji tego cennego zabytku i odtworzeniu nieczytelnych obecnie nazw miejscowości i innych szczegółów, np. tekstów umieszczonych na kartuszkach ozdobnych na mapie”⁶.

Jeden z jego postulatów został już zrealizowany, mianowicie konserwacja mapy. Urzeczywistnienie kolejnego, związanego z toponimami, nie należy jednak do zabiegów prostych. Samo przeprowadzenie konserwacji nie zmieniło bowiem znacząco liczby tych, które dałyby się odczytać bez wątpliwości (odnaleźć można na mapie wizerunki, które nie posiadają „banderol” lub po zniszczeniu jej fragmentu zostały namalowane bezpośrednio na tkaninie). Nadal duża część nazw pozostaje nieczytelna, nosi ślady zatarcia w ciągu wieków (czasami tylko niektórych liter). Innym problemem jest fakt, że część tekstu wyblakła, choć zachowała się nienaruszona cała wstęga. Jak zatem ustalić ich zapis lub odtworzyć potencjalną transkrypcję?

Naturalnie można się ograniczyć przy ich uzupełnianiu tylko do przepisania nazw z jednego ze źródeł, które powstało w tym czasie, np. urbarza pszczyńskiego z 1629 lub 1640 roku. Oznaczałoby to, że uznajemy, iż była to ówczesnie obowiązująca forma np. wśród urzędników pana na Pszczynie pochodzącego z rodu von Promnitz i tak mogła być oddana na omawianej tu mapie. Czy jednak były to jedyne w tamtym czasie stosowane toponimy? Czy są jakieś różnice pomiędzy nazwami tych samych wsi w wymienionych dwóch źródłach? Jeśli tak, to próba odtworzenia domniemyanych nazw zapisanych na mapie A. Hindenberga będzie wiązała się z problemami. Którą bowiem wersję wybrać? Która z nich była oficjalna, a nie zmodyfikowana („przekrecona”) przez pisarza? Wreszcie nasuwa się pytanie, czy nazwa w tej formie była używana przez miejscową ludność, czy też tak zapisywało ją duchowieństwo? Może się okazać, że tylko w I połowie XVII wieku w odniesieniu do tej samej wsi mamy kilka zupełnie różniących się toponimów. Idąc dalej, należy próbować ustalić: czy nazwy wykorzystane na mapie z 1636 roku były już od dawna w użyciu (np. w urbarzach zapisanych w poprzednim stuleciu lub innych źródłach, np. kościelnych), czy też pojawiają się jako zupełnie nowe wersje – wcześniej nieznanne. Fakt, iż mapa stanowiła prywatną własność panów na Pszczynie i nie była znana powszechnie także w późniejszych wiekach, sprawia, że nie można doszukiwać się jakiejś recepcji nazw na późniejszych szkicach, planach czy innych tego typu materiałach kartograficznych powstałych poza domeną pszczyńską. Możemy jednak prześledzić, czy przez kolejne 150 lat nazwy zamieszczone na „banderolach” przez A. Hindenberga były takie same, czy też różniły się – a jeśli tak, to jak bardzo?

W literaturze wskazuje się, że do ich zapisania użyto na ogół języka niemieckiego⁷. Analiza tego zagadnienia będzie niezmiernie interesująca z kilku względów. Ziemia pszczyńska stanowi rejon pogranicza, a zatem przenikania się kultur, zwyczajów i wpływów. Nie bez znaczenia jest także fakt, że w poprzednich stuleciach jednym z języków używanych w kancelariach na Górnym Śląsku był czeski⁸. Może to odkryć

⁶ *Mapy i plany Katowic. Z okazji 140. rocznicy uzyskania praw miejskich*. Opracowanie map: P. Greiner, A. Złoty. Katowice 2005, nlb.

⁷ Zob. przyp. 14.

⁸ „W początkach XV wieku na Morawach w praktyce kancelaryjnej zyskiwał na znaczeniu język czeski i od końca trzeciej dekady XV wieku identyczny proces wystąpił na Górnym Śląsku.” – zob. W. Gojniczek: *Urzędy książęce i ziemskie w ustroju księstwa cieszyńskiego (1477–1653)*. Katowice 2014,

przed nami nazwy zupełnie różniące się od tych, jakie zapisywali duchowni w języku polskim⁹ lub urzędnicy dominium w języku niemieckim. Biorąc pod uwagę, że na mapie A. Hindenberg wykorzystał kilka języków do oddania tekstów w zależności od ich specyfiki (tytuł, panegiryk przy drzewie genealogicznym, opisy poszczególnych ziem, np. „Bielitzer Herschaft”), wybór niemieckiego wydawał się teoretycznie najprostszy. Trudno bowiem wyobrazić sobie, aby jej autor tłumaczył na grekę (lub potencjalnie na język łaciński) także inne toponimy niż użyta w tytule mapy Pszczyzna („Plesniaca”). A. Hindenberg miał jeszcze jedną możliwość w trakcie swoich prac, a mianowicie mógł sięgnąć do nazw słowiańskich (polskich lub czeskich), które bardziej oddawały ich brzmienie w ustach mieszkańców wolnego pszczyńskiego państwa stanowego¹⁰. Autor niniejszego artykułu postara się odpowiedzieć m.in. na pytanie, czy skorzystał z niej oraz na ile możliwe jest ustalenie toponimów, które zapisano na „banderolach” przy miastach i wsiach. Nazwy dające się odczytać, których transkrypcja nie budzi wątpliwości, można będzie porównać z innymi zapisami pochodzącymi z różnych materiałów archiwalnych. Tam gdzie zapis jest dyskusyjny (niejednoznaczny), posłużą one do ustalenia różnych wersji nazw miejscowych, które mogły być wykorzystane, a także do ukazania zmian w tym względzie w ciągu wieków.

W tym celu autor sięgnął przede wszystkim do źródeł bogatego archiwum pańów na Pszczyźnie, a także kościelnych, nie zapominając również o miejskich i państwowych¹¹. Wykorzystano również – co jest oczywiste – inne mapy: zarówno te sporządzone w XVI wieku, jak i późniejsze (bliskość granicy z Polską oraz terenami należącymi do Korony czeskiej w ramach Monarchii Habsburgów sprawiła, że niektóre z miejscowości okolic Pszczyzny pojawiły się na mapach ukazujących sąsiednie obszary, np. księstwo cieszyńskie). Przeprowadzony został też rekonesans badawczy źródeł sfragistycznych – dla miast (np. Pszczyzny) możliwy jeszcze dla okresu z końca średniowiecza, zaś w wypadku wsi dla pieczęci pochodzących z lat 20. XVIII stulecia (wykorzystano je do uwierzytelnienia danych w katastrze karolińskim). Jest to

s. 112. Na ziemi pszczyńskiej można zaobserwować powiązania pomiędzy wykorzystanym językiem a przynależnością stanową: „Interesującą sytuację w stosunku do języka urzędowego można odnaleźć w księdze ziemskiej pszczyńskiego wolnego państwa stanowego z lat 1656–1677, gdzie dokumenty szlachty najczęściej spisano w języku czeskim, mieszczan i urzędników po niemiecku, a chłopów po polsku.” (por. s. 113). Według najnowszych ustaleń dr. hab. Wacława Gójniczka wspomnianą księgę należy zakwalifikować jako wytwór kancelarii pana stanowego, a nie kancelarii ziemskiej.

⁹ Używano go również w kancelariach miejskich, np. w Mysłowicach: „Prawie wszystkie teksty zapisane zostały w języku polskim.” Zob. *Protokolarz albo „Czerwona księga” Mysłowic*. Red. A. Barciak. Mysłowice 2002, s. 14.

¹⁰ P. Grondziel Richter wskazał na inne podejście do kwestii zapisu poszczególnych nazw miejscowości: „toponimów nie należy analizować wyłącznie na podstawie ich pisowni (niezależnie od języka, w którym wydaje się, że zostały oddane), ale przede wszystkim – na podstawie fonetyki. [...] Pisarz oddał dźwięki za pomocą liter i sylab, które wydawały mu się najbardziej stosowne do wiernego odtworzenia nazwy używanej przez ludność i administrację”. (Konsultacje autora niniejszej publikacji, wrzesień 2023 r.). Jako przykład podaje on transkrypcję dotyczącą nazwy wsi Tychy: „Tichau i Tichaw czyta się (wymawia się) identycznie w języku niemieckim, przede wszystkim, jeśli wymawiający posługuje się dialektami z południa niemieckiej strefy językowej – w jest podobne do polskiego ł.”

¹¹ W tym miejscu autor pragnie podziękować za podzielenie się źródłami, literaturą oraz cennymi uwagami kilku osobom, a są to: Wacław Gójniczek, Rafał Obetkon, Damian Jureczko, Jan Gąsior, Adam Peter Grondziel Richter, Roman Cop, Romuald Targiel, Antoni Barciak, Ewelina Zych, Danuta Skrzypczyk oraz Katarzyna Kwaśniewicz.

zbieżne z apelem wskazującym na konieczność wykorzystania do tego celu całego bogactwa źródeł, co podkreślał wspomniany już prof. J. Szaflarski¹².

Informacje o mapie A. Hindenberga z 1636 roku pojawiły się w polskiej literaturze za sprawą L. Musioła¹³ jeszcze w latach 30. XX wieku, lecz jej istnienie zostało zaledwie zasygnalizowane. W 1958 roku przygotował on opracowanie o tym wybitnym dziele kartografii oraz jej twórcy. Niestety kwestia toponimów umieszczonych na niej została tam potraktowana bardzo skrótowo, a rozdział *Nazewnictwo* zajmuje zaledwie pół strony (autor ten przytoczył tylko kilka nazw będących w obszarze naszego zainteresowania¹⁴). Niezależnie od L. Musioła pracę na temat omawianej mapy przygotowała w Niemczech J. Kolenda¹⁵ (co istotne, nie znała ona jego badań). Kwestia onomastyki zajęła w niej znaczne miejsce, gdyż autorka poświęciła jej aż 16 stron, zestawiając miejscowości przedstawione na mapie z innymi nazwami (m.in. znajdującymi się na kopii mapy, którą w 1721 roku wykonał Siegmund Carl Meußler). Co interesujące dla nas, już na wstępie widać rozbieżności w odczytaniu nazw umieszczonych na mapie A. Hindenberga, np. toponim dla wsi Krzyżowice autorka uznała za nieczytelny, zaś L. Musioł podał go w formie „Kreytzdorff”, miasteczko Mikołów określiła jako „Nikolai” (taka wersja miała być także na kopii mapy z 1721 roku), zaś polski badacz odczytał ją jako „Nicolaw”; wieś Łąka to według Kolendy „Lunkuw”, zaś Musioł widzi na wstędze „Lunkaw”. Autor niniejszego artykułu bezsprzecznie ustalił na podstawie oryginału zupełnie inną wersję zapisaną na mapie A. Hindenberga, a mianowicie – *Lunckaw*. Napis dotyczący wsi Wisła Wielka był dla niemieckiej badaczki nieczytelny (*unlesbar*), zaś L. Musioł bez wątpliwości wskazuje na wersję „Polnisch-Weichsell” (prawdopodobnie dodał on od siebie łącznik – poziomą kreskę – pomiędzy wyrazami, gdyż brak jej na wstędze na mapie). Z kolei nazwę głównego miasta wolnego państwa stanowego Pszczyny J. Kolenda odczytała jako „Stadt Plesza”, a w swojej pracy z 1958 roku L. Musioł podaje ją w formie „Plesse”.

Jak można więc badać toponimy mapy przy takich rozbieżnościach badaczy, którzy mieli okazję oglądać ją już kilkadziesiąt lat temu? Można odnieść wrażenie, że ilu odczytujących, tyle wersji nazw. Nie ułatwia zadania fakt występowania wielu wariantów nazwy w różnych źródłach. Odnośnie do toponimów dotyczących Pszczyny już w 1964 roku powstał obszerny artykuł, w którym autor zebrał nazwy miasta od okresu średniowiecza po 1830 rok¹⁶. Dla samej I połowy XVII wieku wykaz zawiera aż dziewięć odmiennych form.

¹² „Współczesne odtworzenie toponomastyki wymaga analizy różnych źródeł dotyczących pochodzenia i zapisu historycznego nazw miejscowych (topograficznych, kulturowych, dzierżawczych, etnicznych, patronimicznych, służebnych, rodowych) z obszaru Górnego Śląska, map dawnych i współczesnych oraz urbarzy i innych dokumentów.” – zob. *Mapy i plany Katowic. Z okazji...*, nlb.

¹³ Była to krótka wzmianka o jej istnieniu w ramach książęcego archiwum na zamku w Pszczynie. L. Musioł: *Archiwalia górnośląskie*. „Komunikaty Instytutu Śląskiego” nr 13, 1934, s. 5.

¹⁴ „Nazwy miejscowości wpisane są na chorągiewkach, przy każdej miejscowości, zwykle w wersji niemieckiej, o ile taka istniała: Nicolaw, Kreytzdorff, Polnisch-Weichsell, Staude, Lunkaw, Plesse, Tichaw [...]. Mysłowice figurują tam w mylnej formie „Missolwitz.” – zob. L. Musioł: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 r.* Pszczyna [1994], s. 31.

¹⁵ J. Kolenda: *Die Ichnoortographia Plesniaca...*

¹⁶ E. Moško: *O kilku nazwach onomatopiecznych*. „Poradnik Językowy” nr 2 (217), 1964, s. 60–81. W artykule autor omówił szczegółowo jeszcze dwie miejscowości, a mianowicie Repty i Szopienice (s. 72–81).

Analizując mapę, musimy pamiętać, że w literaturze wskazywano na zły stan jej zachowania¹⁷ i oceniano jako „destrukt”. Pewne wyobrażenie o skali problemu oraz wyzwiań daje Andrzej Złoty (propagator mapy i osoba, która wielokrotnie – razem z dyrektorem Archiwum Państwowego w Katowicach Piotrem Greinerem – apelowała i zabiegała o jej konserwację), który wskazywał: „Ze 165 nazw miejscowości zaledwie 9 da się całkowicie odczytać”¹⁸. Pierwsza z liczb wydaje się zawyżona, gdyż wykaz J. Kolendy zawiera „jedynie” 113 nazw miast, wsi, przysiółków oraz folwarków¹⁹, nie tylko z samej ziemi pszczyńskiej, ale również innych, które z nią sąsiadowały.

Niektóre toponimy można próbować pośrednio ustalić na podstawie analizy nie tylko samych wstęg (czy też chorągiewek, jak nazywa je L. Musioł), lecz także innych tekstów z mapy A. Hindenberga, np. dotyczących miejscowej szlachty. Zostały one poddane analizie przez Waclawa Gojniczka²⁰. Ustalił on kilka toponimów zapisanych obok herbów, takich jak: *Herr* [...] *Wöschist* (Woszczyce); *Joachim Zawadsky zu Nider Lazisk* (Łaziska Dolne) oraz *Siegmunt von Biberstein von Boyschoff* (Bojszowy). W związku z zatartym tekstem na wstęgach umieszczonych na mapie dane te należy uznać za bardzo pomocne, choć nie można wykluczyć, że nazwy zostały napisane w inny sposób w różnych miejscach.

W celu ustalenia możliwości badawczych i stanu zachowania tego źródła autor niniejszego artykułu miał okazję przeanalizować poszczególne bryty oryginału mapy A. Hindenberga po konserwacji, a także zapoznać się ze związaną z nią dokumentacją. Miał też okazję przejrzeć fotokopie oryginału mapy wykonane na początku XX wieku.

Warto zaznaczyć, że nazwy miejscowości ziemi pszczyńskiej (i innych rejonów Śląska) oraz ich pochodzenie były już przedmiotem zainteresowania w XIX wieku²¹. Heinrich Adamy podał wersje słowiańskie nazw, a to w przyszłości może stanowić dodatkowe źródło porównawcze. O nazwach miejscowości, które w ciągu wieków przestały istnieć oraz o nazwach niemieckich wsi z terenu południa ziemi pszczyń-

¹⁷ P. Greiner: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna 2000.

¹⁸ *Mapy i plany Katowic. Z okazji...*, nlb.

¹⁹ J. Kolenda: *Die Ichnoortographia Plesniaca...*, s. 99–114. Jeszcze inną liczbę miejscowości oraz przysiółków można odnaleźć w treści dokumentacji konserwatorskiej wykonanej dwa lata temu: „Osadnictwo – w odwzorowanym obszarze mapy znajduje się w sumie 95 osiedli wiejskich i miejskich, poza tym ok. 60 rozproszonych niewielkich osiedli czy osad, którym nie nadano nazwy.” – zob. D. Jutrzenka-Supryn, J. Czuczko, K. Komsta-Sławińska, T. Kozielec: *IXNOOPΘOGPAΦIA PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyna 1636. Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach. Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich* (dalej: *IXNOOPΘOGPAΦIA PLESNIACA... Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich*). Toruń 2020, s. 25 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu i Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział IV Zabezpieczenia zasobu archiwalnego).

²⁰ W. Gojniczek: *Elementy heraldyczne mapy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 19, 2022, s. 155–168.

²¹ H. Adamy: *Die schlesischen Ortsnamen, ihre Entstehung und Bedeutung. Ein Bild aus der Vorzeit. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage*. Breslau 1888. W opracowaniu tym znajdują się również nazwy miejscowości należące do interesującego nas terenu wolnego pszczyńskiego państwa stanowego w wersji niemieckiej, a także „starej” (*AlteName*), z datą wspomnienia nazwy (w wypadku miast) oraz powiatu przy wsiach wraz z ich etymologią, np.: Mikołów (Nicolai, 1228, Mikołow, Stadt an der Kapelle des Nicolaus); Bogucice (Bogutschütz, [Kreis] Kattowitz, Boguczycze, Dorf des Bogusch), Wilkowyje (Wilkowy, [Kreis] Pleß, [Alter, slavischer Name] Wilków, [Bedeutung] Wolfshein – zob. Tamże, s. 10, 14 i 64.

skiej artykuł w 1929 roku opublikował wspomniany już L. Musioł²². Analizując nazwy takich wsi, jak Krzyżowice (*Kreuzdorf*), Bzie (*Goldmannsdorf*) czy Szeroka (*Timmendorf*), sięgnął jednak tylko do przykładów od XIV do XVI wieku włącznie²³. Jak widać, toponimy z interesującej nas mapy nie znalazły się w tym wykazie.

Należy podkreślić, że kompleksowe opracowanie dla wszystkich istniejących w 1636 roku miejscowości, których nazwy pojawiają się w innych źródłach zarówno w odniesieniu do ziemi pszczyńskiej, jak i terenów leżących poza jej granicami, a wyrysowanych na mapie A. Hindenberga, nie jest możliwe do uchwycenia w formie artykułu. Powinna to być odrębna publikacja poświęcona tylko onomastyce miejscowości. Poza nimi przedmiotem zainteresowania można również objąć nie tylko nazwy miast i wsi, ale także wszystkie inne toponimy znajdujące się na mapie (lub na niej kiedyś zapisane), a chodzi tu np. o folwarki, stawy, rejony leśne, które zostały ujęte już w latach 30. XVII wieku przez kartografa Zygryda II von Promnitzza.

Czy badania związane z nazwami miast i wsi z mapy A. Hindenberga są konieczne? Przykład dotyczący nazwy wsi Tychy zdaje się to w pełni potwierdzać. Analiza nazwy na podstawie oryginału mapy po przeprowadzonej konserwacji (stan na rok 2022) nie pozwala jednoznacznie jej odczytać. Ustalenie toponimu komplikują: późniejsze dopisanie trzech pierwszych znaków („Tic”[?] – pierwsza i trzecia z tych liter odbarwiły się na niebiesko) oraz wyblaknięcie i brak fragmentów ostatnich trzech liter (wyraz kończy prawdopodobnie „w”). Patrząc dziś na wstęgę dotyczącą tej wsi i jej nazwę jedynie drugi ze znaków – „i” – daje się bez wątpliwości odczytać, zaś zarysy pierwszej wskazują na literę „T”. Z pomocą przychodzą wspomniani już badacze, którzy mieli okazję analizować oryginał mapy kilkadziesiąt lat temu. L. Musioł odczytał nazwę tej miejscowości jako „Tichaw”, zaś J. Kolenda jako „Tichow” i to zarówno na mapie z 1636 roku oraz kopii S.C. Meußlera z 1721 roku. Jakież jednak zdziwienie budzą zaprezentowane wersje, kiedy sięgniemy do publikacji z XXI wieku poświęconych temu miastu²⁴ i parafii²⁵, które nie odwołują się do żadnej z tych form. W obu publikacjach, na zamieszczonej reprodukcji oraz szkicu, pojawia się nazwa „Tichau”. Brak wyjaśnienia, skąd zaczerpnięto tę wersję toponimu (czy sięgnięto do późniejszej oficjalnej, niemieckiej nazwy wsi), skłania czytelnika do wniosku, że tak w rzeczywistości została ona oddana na mapie z 1636 roku. Sprawę dodatkowo komplikuje porównanie dzisiejszej mapy po konserwacji z jej fotokopią z 1905 roku, bowiem pierwszych trzech liter omawianego tu toponimu brak (jest puste miejsce). Ten przykład dotyczący tylko jednej z miejscowości pokazuje, że kwestia nazw za-

²² L. Musioł: *Dawne nazwy miejscowości ziemi pszczyńskiej*. [W:] *Księga o Śląsku wydana z okazji jubileuszu 35-letn. istnienia „Znicza”*. Red. A. Targ. Cieszyn 1929, s. 155–162.

²³ Tamże, s. 160.

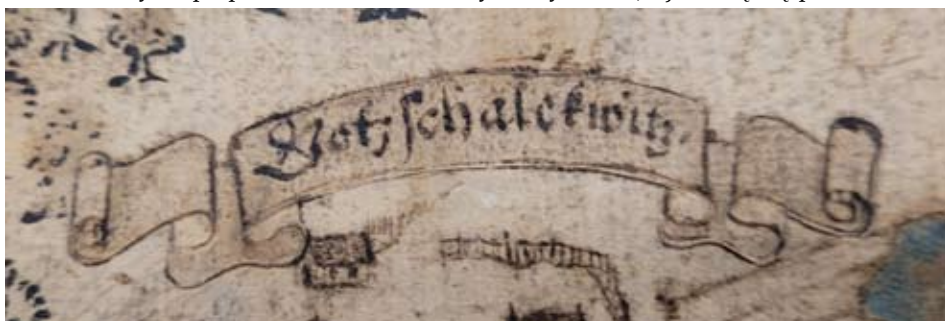
²⁴ P. Greiner, M. Mączka: *Źródła kartograficzne do dziejów Tychów*. [W:] *Tychy. Monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek. Tychy 2011, s. 20. Na reprodukcji mapy został wtórnie umieszczony na wstędze bardzo czytelny napis w wersji „Tichau”, do którego wykorzystano stylizowane litery z epoki. W tekście szczegółowo zostały omówione poszczególne elementy mapy z 1636 r., niestety nie ma w nim informacji dotyczącej zapisu nazwy wsi Tychy oraz innych osad, które obecnie stanowią część miasta, np. Cielmice lub Paprocany (por. s. 21–22).

²⁵ J. Wycisło: *Dzieje parafii pod wezwaniem św. Marii Magdaleny w zapiskach kronikarskich*. Tychy 2000, s. 26. Autor zamieścił reprodukcję odręcznego rysunku wykonanego na podstawie oryginału mapy Hindenberga. Pod opisem znalazło się wyjaśnienie: („Częściowa rekonstrukcja – A. Spyra)”. Zapis „Tichau” jest czytelny i można odnieść wrażenie, że jest przepisany z wstęgi.

pisanych na mapie A. Hindenberga nie jest raz i jasno ustalona, lecz powinna być ciągle przedmiotem szczegółowej analizy, zaś miejsca wątpliwe należy obowiązkowo opatrzyć znakiem zapytania lub odpowiednim komentarzem.

Nazwy miejscowości na mapie Andreama Hindenberga – możliwości badawcze

Do czasów współczesnych nie zachowały się żadne materiały poboczne, które służyły do wykonania mapy będącej przedmiotem niniejszej analizy. Zapewne istniały wstępne rysunki wraz z nazwami, które miały znaleźć się na ozdobnych wstęgach, lub chociaż ich zestawienie. W rozdziale tym omówię, co dziś możemy odczytać z oryginału mapy A. Hindenberga, biorąc pod uwagę toponimy miast i wsi. Autor niniejszej publikacji 10 października 2022 roku osobiście przejrzał poszczególne jej bryty i naocznie mógł ustalić, które z nazw: 1) dają się odczytać bez problemów, 2) można odczytać po porównaniu liter z innymi wyrazami, 3) budzą wątpliwości.

II. 1. Jedna z kilku najlepiej zachowanych nazw miejscowości na mapie z 1636 roku – Goczałkowice (*Gotzschalckwitz*) (wszystkie fotografie fragmentów oryginału mapy A. Hindenberga po konserwacji zamieszczone w tekście zostały wykonane przez Wojciecha Schäffera w Archiwum Państwowym w Katowicach)

II. 2. Przykład zapisu niejednoznacznego („budzącego wątpliwości”) dotyczącego Pielgrzymowic (*Pilger[?] dorff*)

Część z wyrysowanych wstęg jest tak zniszczona²⁶ lub brakuje ich całych fragmentów, że uniemożliwia to na podstawie oryginału zweryfikowanie zapisu.

II. 3. Fragment zniszczonej wstęgi. Przykład nazwy wsi (Jastrzębie), której zapis nie jest możliwy do odczytania (ustalenia na podstawie oryginału mapy)

To zagadnienie zostanie omówione tylko w odniesieniu do miejscowości ziemi pszczyńskiej.

1. Toponimy, co do których nie mamy wątpliwości (nie ma ubytków, tusz nie wyblakł, zapis jest czytelny), dotyczą następujących miejscowości: Łędziny zapisane w formie *Lendzin* oraz folwark leżący obok tej wsi Kiełpowy (*Kiëlpow*); Goczałkowice (*Gotzschalckwitz*); Śmiłowice (*Schmilowitz*); Ornontowice (*Ornontowitz*); oraz Wisła Wielka – zwana Polską (*Polnisch Weichsell*). Kilka kolejnych wyrazów daje się odczytać po powiększeniu tekstu, np. Łąka (*Lunckaw*) oraz Piotrowice (*Petrowitz*).

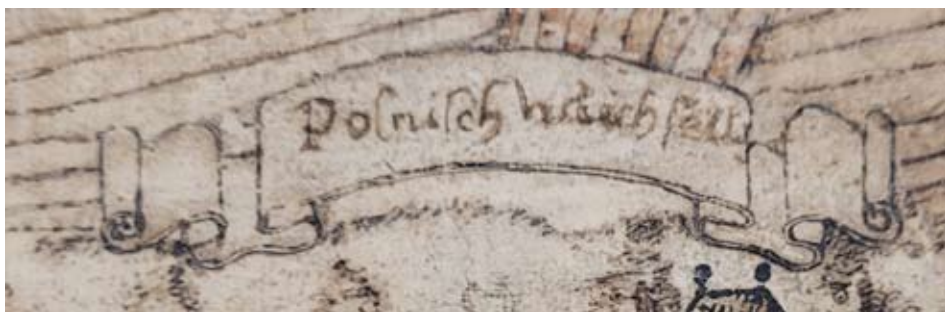
²⁶ Użyty do pisania tusz zmienił kolor z czarnego na brązowy, zaś w niektórych miejscach wyblakł lub został zatarty. Upływ czasu zmienił również pierwotnie użyte barwy, które są dziś tylko miejscami zauważalne: „[...] rysunek zasadniczy mapy został wykonany czarnym tuszem na papierze, ale niektóre obiekty zostały pokolorowane: na błękitno wody, na brązowo zalesienie, na zielono łąki, brązowymi pasami pola uprawne, na czerwono dachy kościołów i ważniejszych budynków; czerwonym kolorem [! kolorem] pokryto też wstęgi napisowe.” Zob. *Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego IXΝΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Katalog wystawy*. Red. P. Greiner. Katowice 2020, s. 12.

II. 4. Kościół na Klemensowej Górze w Lędzinach i wyraźny zapis nazwy miejscowości (*Lendzin*)

II. 5. Jeden z najlepiej zachowanych napisów dotyczących nazwy miejscowości – Śmiłowice (*Schmilowitz*)

II. 6. Wstęga z napisem nazwy wsi z południa ziemi pszczyńskiej – dziś Wisła Wielka, dawniej Wisła Polska (*Polnisch Weichsell*)

Il. 7. Błędnie odczytana zarówno przez J. Kolendę, jak i L. Musioła nazwa wsi Łąka (*Lunc-kaw*)

Il. 8. Wstęga z nazwą wsi Piotrowice (*Petrowitz*)

2. Niektóre z nazw są możliwe do odczytania lub postawienia hipotezy, jak oddał nazwę na swojej mapie A. Hindenberg, lecz po znacznym powiększeniu skanu jej fragmentu oraz po dokonaniu porównania liter (w tej grupie w toponimie na wstędze „brak” czasem jednej litery, która jest zatarta lub wyblakła). Do tej grupy możemy zaliczyć miasto Mysłówice, które na wstędze odczytać można w formie *Stadt Mis[s] olwitz* (druga litera „s” jest wątpliwa; w późniejszym czasie w tym miejscu wypadło zagięcie). Warto w tym miejscu wspomnieć, że wstęgi dotyczące miast mają inny kształt i wielkość (por. il. 13) niż te przeznaczone na mniejsze miejscowości (por. il. 14). Dla Pszczyzny, Mikołowa, Bierunia i Mysłowic wyrysowano „banderole” większe z końcówkami po lewej i prawej stronie w kształcie chorągiewek (jaskółczego ogona), zaś wsie i folwarki mają wstęgi zakończone płasko (w kształcie pionowej rolki).

Miejscowości, dla których można ustalić z dużym prawdopodobieństwem nazwy, to: Zawadka (*Sawatka*); Góra (*Guchra?* lub *Guchraw?*); Bojszowy (*Boÿschow*)²⁷ – możliwe, że za ostatnią literą był jeszcze jakiś znak, np. „i” lub „y”; Grdzawa (*Grdzia-wia?*); Borowa Wieś znana także pod niemiecką nazwą Neudorf (*Ne[u?]edorff?*) oraz Mokre (*Mocrow*). Przedostatnia litera ostatniej z miejscowości została ustalona na podstawie fotokopii z 1905 roku, choć niewykluczone, że wcześniej mogła to być

²⁷ Ostatnia z liter to prawdopodobnie „w”, lecz zachowane do dziś w połowie, stąd wygląda na „v”. Ypsilon w środku wyrazu ma wyraźnie dwie kropki („ÿ”).

litera „a”. Co ważne, na oryginale mapy po konserwacji przedostatni znak nie jest możliwy do ustalenia²⁸.

Il. 9. Wstęga nad rysunkiem dotyczącym wsi Zawadka (prawdopodobnie: *Sawatka*)

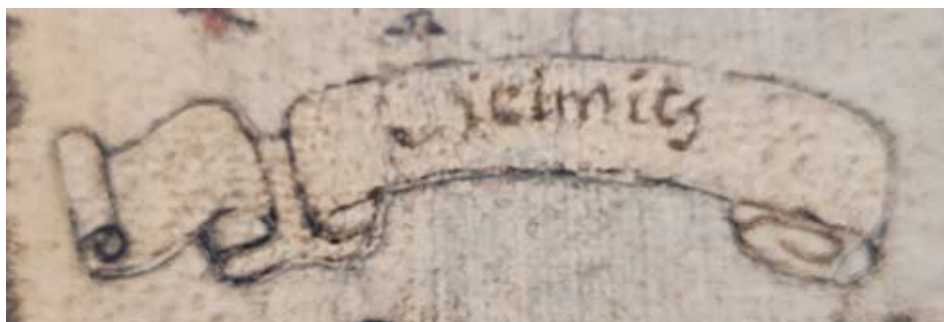

Il. 10. Kościół w Bojszowach i nazwa wsi w języku niemieckim (*Bojšchoff* [?])

²⁸ Analiza fotokopii z 1905 roku pozwala na odczytanie (z dużą dozą prawdopodobieństwa) wersji zapisów nazw dla takich miejscowości, jak: Miasto Bieruń (*Stadt Berun*), Stara Wieś (*Altdorff?*); Zawieść (*Zawiszt?*). Niektóre z nazw są czytelne tylko częściowo, np. pierwsza część dotycząca Łazisk Górnych – wyraz „Ober” (drugi fragment już znacznie mniej – „Laziskh”?). Dwie nazwy miejscowości spoza wolnego pszczyńskiego państwa stanowego dają się ustalić na podstawie wspomnianej fotokopii mapy, a mianowicie: Osiny (*Oschin*) oraz miasto Żory (*Soraw*). W tym ostatnim wypadku pierwsza litera – wielkie „S” – jest zapisana odmiennie niż w nazwie Śmiłowic. Ma kształt odwróconej pętli z końcami ku górze.

Il. 11. Wieś Mokre i wstęga z napisem określającym jej nazwę (*Mocrow* [?]). Przedostatnia litera ustalona na podstawie fotokopii mapy z 1905 roku

Il. 12. Wstęga z napisem dotyczącym wsi Cielmice (*Cielmitz* [?] bądź *Tielmitz* [?])

3. Niewyraźnie zachowane napisy nie pozwalają jednoznacznie określić – pomimo powiększenia tekstu – jak zostały oddane nazwy wsi z południowo-zachodniej części ziemi pszczyńskiej, a mianowicie: Pawłowice (prawdopodobnie jako *Paulowitz*) oraz Pielgrzymowice (być może zapisane jako *Pilgerdorff*). Może się wydawać, że jednoznaczny zapis posiada wieś Cielmice (*Cielmitz*?). W istocie większa część wyrazu jest wyraźna i czytelna. Problemem jest jednak pierwsza z liter tej nazwy oddanej tu w języku niemieckim... Może to być wielkie „C”, choć istnieje także teoretycznie możliwość zastosowania wielkiej litery „T” (znak przypominający połączone wielkie litery „C” i „T”), co dawałoby transkrypcję w wersji „Tielmitz”, którą możemy odnaleźć w urbarzu z 1549 roku (zob. Tabela 3).

Według autora niniejszego artykułu nie da się odczytać lub odczytać tylko częściowo m.in. nazwy miasta Pszczyzny, gdzie brakuje połowy treści umieszczonej na wstędze (zapewne wyrazu „Stadt”), zaś w drugiej czytelne są tylko pierwsze litery „Ple” oraz ostatnia „a”. Eliminuje to wersję, jaką podał w 1958 roku L. Musioł, a mia-

nowicie „Plesse”. Podobna sytuacja dotyczy wsi Wilkowyje i Zarzecze. O ile pierwsze części „Wilk” i „Sarze” są możliwe do ustalenia, to już kolejne litery nie dają się precyzyjnie odczytać. Na podstawie dziś zachowanej mapy podanie jednoznacznych nazw zapisanych przez osobę, która zajmowała się tą czynnością w I połowie XVII wieku, jest niestety niemożliwe (jedyną szansą byłoby prześwietlenie wstęg i ustalenie inną metodą, jakie litery znajdują się w dalszej części wyrazu).

II. 13. Wstęga dotycząca głównego miasta – Pszczyny. Zniszczenia tylko częściowo pozwalają ustalić kilka liter nazwy

II. 14. Wstęga umieszczona „pośrodku wsi” Wilkowyje. Pierwsze z liter („Wilk”) wyraźne, kolejne zatarte (wyblakłe)

Duże wątpliwości budzi także nazwa wsi Paprocany, a napis ją oddający przypuszczalnie ma zdublowaną małą literę „p”, choć stan zachowania nie pozwala na potwierdzenie tej tezy w stu procentach, nie mówiąc już o ustaleniu całego toponimu. Z kolei nazwa wsi Tychy (*Tichow?* bądź *Tichaw?*) nosi ślady zmian (poprawiania jej w późniejszym czasie i odbarwienia tuszu), co zniekształca pierwotny zapis.

Il. 15. Wstęga z napisem odnoszącym się do wsi Paprocany (*Papp* [?])

Il. 16. Kościół w Tychach i wstęga z napisem z nazwą wsi (*Tichow* [?], *Tichaw* [?])

Przejrzane bryty mapy ujawniły miejscowości, które jesteśmy w stanie rozpoznać i podać ich współczesną nazwę, np. dzięki usytuowaniu i zaznaczeniu przez A. Hindenberga kościoła parafialnego, lecz odczytanie lub nawet ustalenie fragmentu zapisu na wstędze jest nieprawdopodobne. Chodzi o Miedźną oraz miasto Mikołów. W literaturze można odnaleźć informacje dotyczące zapisu nazwy ostatniej z tych miejscowości, która miała mieć formę *Nicolai*²⁹. Skąd jednak taka wersja, nie wiadomo.

Il. 17. Wstęgi nad wyobrażeniem sąsiadujących ze sobą wsi: Grzawy i Miedźnej. Pierwsza dająca się wstępnie odczytać (*Grdziawa* [?]), druga wyblakła (zatarta)

²⁹ P. Greiner, M. Mączka: *Źródła kartograficzne do dziejów...*, s. 9: „Na mapie tej odnajdujemy jednak również przedstawienie Mikołowa (*Nicolai*) – z jego ówczesnie dominującą zabudową drewnianą i w niewielkim stopniu murowaną, wśród której widoczne są kościół farny i ratusz.”

II. 18. Wstęga „miejska” z zupełnie niewidocznym napisem nazwy miasta Mikołowa

Zabezpieczenie mapy dzięki przeprowadzonej konserwacji nie poprawiło znacznie czytelności napisów. Należy w tym miejscu sięgnąć do dokumentacji konserwatorskiej, aby ustalić, z czego mogą wynikać te trudności. Niewątpliwie stoją za nimi uszkodzenia związane z przechowywaniem oraz jej użytkowaniem w ostatnich stuleciach. Pewne elementy mapy aktualizowano oraz poprawiano, np. okolice Wisły Wielkiej, Mikołowa i Pszczyzny³⁰. Świadczy to o tym, że „zniszczeń” pierwotnego rysunku dokonywali także sami urzędnicy pana na Pszczyźnie i to nie przypadkowo, ale świadomie (zmieniając wyrysowane w I połowie XVII wieku fragmenty mapy). Co istotne, w późniejszym czasie dopisywano również ołówkiem nazwy wsi³¹, lecz już we współczesnej formie (taka praktyka dotyczyła np. wsi Pawłowice i Ornontowice). Interesujące jednak jest to, że nie dotyczy to miejscowości, dla których wstęga się odkleiła czy też napis wyblakł zupełnie, ale wsi, których toponimy nawet dziś są w miarę czytelne³², a w niektórych wypadkach bardzo czytelne (np. Ornontowice).

³⁰ *ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA... Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich...*, s. 6: „[...] gdzie (jak wskazuje również stan zachowania papierowego podłoża) »wytarto« stary rysunek, a w jego miejsce umieszczono nowy”. Informacja ta dotyczy dwóch ostatnich miejscowości. Przy pierwszej z nich dorysowano po 1710 r. nową stadninę koni.

³¹ Tamże, s. 43: „Na przełomie XIX i XX wieku wprowadzono napisy ołówkiem, stanowiące aktualne nazwy miejscowości lub uczyniające tekst pierwotny”. Przykład wsi Pawłowice wskazuje, że nazwy te różniły się (*Paulowitz* [?] i *Paulowitz*).

³² Napis zachował się w bardzo dobrym stanie i nie wymagał dodatkowego opisu w późniejszym czasie w celu rozpoznania miejscowości.

Il. 19. Wieś Pawłowice z nazwą umieszczoną na wstędze (*Paulowitz* [?]) oraz powyżej odręczny, późniejszy zapis wykonany ołówkiem (*Pawłowitz*)

Il. 20. Wieś Ornontowice z nazwą z 1636 roku (*Ornontowitz*) oraz późniejszym dopiskiem ołówkiem w tej samej wersji (*Ornontowitz* [?])

Na pewno na stan zachowania i czytelności napisów nazw miejscowych miał wpływ fakt zapisywania ich na osobnych „banderolach”, które łączono klejem z właściwymi arkuszami mapy³³ (ich układ na mapie został zamieszczony na jednej ze

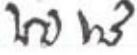
³³ Tamże, s. 12 i 43: „Ciekawą i rzadko spotykaną cechą mapy jest wklejenie licznych dodatkowych aplikacji papierowych – głównie banderoli z nazwami miejscowości”.

stron dokumentacji konserwatorskiej³⁴). Taka praktyka zapewne doprowadziła do odklejania się wstęg w czasie użytkowania mapy i konieczności ich ponownego przy-mocowania do papieru za pomocą kleju (być może niektóre zaginęły)³⁵. Ten z kolei wchodził w reakcję z farbami oraz atramentem metalo-garbnikowym i przyczyniał się do dalszego zniszczenia napisów.

W celu ukazania, jaki był krój poszczególnych liter zapisanych przez A. Hindenberga lub jego współpracownika (współpracowników), autor niniejszego artykułu odręcznie ptasim piórem wykonał sondażowo zestawienie części z nich: wielkich i małych, jakie znalazły się na wstęgach. Przygotowane tabele pozwolą zrozumieć dukt pisma z XVII wieku, a także problemy z odczytaniem niektórych liter, np. w nazwie wsi Bojszowy (litera „B” została tam wyrysowana w sposób, jaki dziś może utrudniać precyzyjną interpretację, biorąc pod uwagę zniszczenia podłoża i inkaustu w ciągu stuleci).

Tabela 1

Krój wielkich liter zastosowanych do wypisania nazw miejscowości na wstęgach mapy A. Hindenberga z 1636 roku*

Lp.	Wielka litera	Wielka litera z mapy z 1636 roku	Toponim, z którego odwzorowano literę
1.	B		<i>Bojschow</i> [?] (Bojszowy)
2.	G		<i>Gotzschalckwitz</i> (Goczałkowice)
3.	L		<i>Lendzin</i> (Lędziny)
4.	M		<i>Mocrow</i> [?] (Mokre)
5.	N		<i>Ne[u]edorff</i> (Borowa Wieś)
6.	P		<i>Podlesze</i> (<i>Podleße?</i>); <i>Pilger</i> [?] <i>dorff</i> (Pielgrzymowice); <i>Polnisch Weichsell</i> (Wisła Wielka, dawniej zwana Polską)
7.	S		<i>Schmilowitz</i> (Śmiłowice)
8.	W		<i>Wilk</i> [...] (Wilkowyje); <i>Polnisch Weichsell</i> (Wisła Wielka, dawniej zwana Polską)

* Wykonał odręcznie ptasim piórem Wojciech Schäffer, wrzesień 2023 roku.

³⁴ Tamże, s. 41. Na pewno nie służył ich trwałości fakt, że były one naklejane również na łączenia poszczególnych, większych fragmentów papieru.

³⁵ Tamże, s. 13. Należy jednak pamiętać, że „nie wszystkie banderole stanowią aplikacje, część namalowano bezpośrednio na papierowym podłożu mapy”. Nie wiadomo, czy był to rysunek pierwotny z ok. 1636 r., czy też próba uzupełnienia odklejonego fragmenty z nazwą wsi.

Tabela 2

Krój małych liter zastosowanych do wypisania nazw miejscowości na wstęgach mapy A. Hindenberga z 1636 roku*

Lp.	Mała litera	Mała litera z mapy z 1636 roku	Toponim, z którego odwzorowano literę
1.	a		<i>Gotzschalckwitz</i> (Goczałkowice)
2.	c		<i>Gotzschalckwitz</i> (Goczałkowice)
3.	d		<i>Lendzin</i> (Lędziny); <i>Pilger</i> [?] <i>dorff</i> (Pielgrzymowice)
4.	e		<i>Lendzin</i> (Lędziny)
5.	f		<i>Ne[u]edorff</i> (Borowa Wies)
6.	h		<i>Schmilowitz</i> (Śmitowice); <i>Gotzschalckwitz</i> (Goczałkowice)
7.	i		<i>Lendzin</i> (Lędziny), <i>Cielmitz</i> (Cielmice)
8.	k		<i>Gotzschalckwitz</i> (Goczałkowice)
9.	l		<i>Gotzschalckwitz</i> (Goczałkowice); <i>Schmilowitz</i> (Śmitowice); <i>Polnisch Weichsell</i> (Wisła Wielka, dawniej zwana Polską)
10.	n		<i>Lendzin</i> (Lędziny)
11.	o		<i>Gotzschalckwitz</i> (Goczałkowice)
12.	r		<i>Ne[u]edorff</i> (Borowa Wies)
13.	s		<i>Gotzschalckwitz</i> (Goczałkowice)
14.	t		<i>Cielmitz</i> [?] <i>Tielmitz</i> [?] (Cielmice)
15.	w		<i>Schmilowitz</i> (Śmitowice)

16.	y		Bojschow [?] (Bojszowy)
17.	z		Lendzin (Łędziny)

* Wykonał odręcznie ptasim piórem Wojciech Schäffer, wrzesień 2023 roku.

Porównanie kilku napisów dotyczących nazw miejscowości oraz analiza poszczególnych liter, np. dotyczących Goczałkowic i Śmiłowic oraz Łędzin i Pielgrzymowic, skłania do ostrożnych wniosków, że piszących było kilku. Inaczej bowiem zapisano małą literę „d” w wyrazie „Lendzin” i „Pilger [?] dorff” (pierwsza ma kształt wrzecionowaty, zaś druga okrągły). Kilka wersji mają litery: „c”, „h” oraz „l”. Oczywiście dalsze szczegółowe badanie zapewne pozwoli ustalić w tym względzie jeszcze następne rozbieżności. Poniżej przykłady odwzorowania („odtworzenia”) przez autora niniejszego artykułu dwóch nazw miejscowości, które w dotychczasowej literaturze zostały błędnie odczytane, a mianowicie Goczałkowice i Łąka.

II. 21. Nazwa wsi Łąka (*Lunckaw*) na wstędze oryginału mapy z 1636 roku po konserwacji i jej „odtworzenie” spisane ptasim piórem na jej podstawie (wykonał Wojciech Schäffer – wrzesień 2023 roku)

II. 22. Nazwa wsi Goczałkowice (*Gotzschalckwitz*) na wstędze mapy z 1636 roku po konserwacji i jej „odtworzenie” spisane ptasim piórem na jej podstawie (wykonał Wojciech Schäffer – wrzesień 2023 roku)

Jak wielka była skala zniszczeń mapy z 1636 roku, mogą świadczyć dane procentowe zamieszczone w literaturze. W latach 50. XX wieku L. Musioł oceniał je na 5%³⁶, a w latach 70. było to już 12–15%³⁷. Na przełomie XX–XXI wieku można było odnaleźć informacje, że „stopień zachowania lica papieru” oceniany był na 50%³⁸. Szczęśliwie zachowały się zdjęcia mapy z przełomu wieków³⁹. Autor niniejszej publi-

³⁶ L. Musioł: *Zabytkowa mapa...*, s. 10.

³⁷ J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. J. Janczak, Z. Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 21.

³⁸ *Bractwo dla mapy...*

³⁹ J. Czuczko, D. Jutrzenka-Supryn, K. Komsta-Sławiński: *Mapa świadkiem historii. Analiza techniki wykonania rękopiśmiennej mapy gospodarczej ziemi pszczyńskiej Andreeasa Hindenberga z 1636 roku*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 19, 2022, s. 60; *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA... Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich...*, s. 8: „Wobec utraty znacznej części treści mapy, w trosce

kacji przeglądał je w wersji cyfrowej, lecz mimo dużego powiększenia fragmentów poszczególnych brytów nie jest możliwe odczytanie większej liczby nazw, a jedynie doprecyzowanie niektórych liter. Ustalono jednak dzięki analizie fakt dopisania po 1905 roku kilku liter. Jedna z „banderol” miała puste miejsce z przodu wyrazu, a dziś zawiera „uzupełnienie” nazwy (przykład dotyczy wsi Tychy).

Te wszystkie mankamenty i wątpliwości nakazują nam przy próbie ustalenia toponimów sięgnąć do wspomnianego już opracowania J. Kolendy z 1979 roku, w którym nazwom miejscowości (nie podano w wykazie nazw rzek i rewirów leśnych) poświęciła dużo miejsca. Informacje te zebrane na podstawie oryginału, który miała okazję oglądać osobiście w latach 40. XX wieku, są dla nas bezcenne⁴⁰. Dodatkowo miała ona okazję pracować źródłowo na kopii mapy z 1721 roku wykonanej przez S.C. Meußlera, która niestety zaginęła pod koniec II wojny światowej.

W swojej publikacji J. Kolenda podała nie tylko nazwy miejscowości (*Ortsname*), lecz także ich umiejscowienie (*Lage*) na mapie A. Hindenberga, które porównała z innym, dokładniejszym źródłem z XIX wieku (*Meßtisch-Blatt*)⁴¹. Ostatnia kolumna zawiera zwięzły opis ikonografii danej miejscowości (*Siedlungstyp*)⁴².

Autora niniejszego artykułu interesuje tylko pierwsza część, która została sporządzona alfabetycznie według nazw zaczerpniętych z kopii z 1721 roku⁴³ oraz częściowo punkt odnoszący się do nazw niemieckich⁴⁴. J. Kolenda nie rozgraniczyła spisu na miasta czy wsie lub na miejscowości leżące w obrębie granic wolnego pszczyńskiego państwa stanowego oraz poza nimi. Konstrukcja każdego takiego zestawienia opiera się na podziale na cztery linijki: 1) odniesienie do nazwy z 1636 roku; 2) odniesienie do kopii mapy Hindenberga z 1721 roku wykonanej przez S.C. Meußlera; 3) niemiecka oficjalna nazwa używana do 1918 roku oraz w czasie II wojny światowej; 4) nazwa polska⁴⁵.

Mogłoby się wydawać, że w 1944 roku odczytanie wszystkich nazw miejscowości było jeszcze możliwe. Jest to jednak twierdzenie błędne, gdyż autorka publikacji aż kilkadziesiąt razy (konkretnie 30) używa zamiast podania toponimu wyrazu

o zachowanie fragmentów jeszcze widocznych, w 1905 roku wykonano fotokopie poszczególnych sekcji, a ich odbitki na papierze wykonano w pomniejszeniu do połowy oryginału”.

⁴⁰ Upływ czasu znacznie pogorszył stan mapy, a ta którą miała okazję oglądać, zapewne w wielu miejscach nie była aż w takim stopniu zniszczona.

⁴¹ Autorka pragnęła przy tym wykazać różnice pomiędzy realnym miejscem na ziemi pszczyńskiej a punktem na mapie, który odrysowano na dziele z 1636 r.

⁴² Wymienia tu np.: miasto, różne rodzaje wsi (Hufendorf, Angerdorf, Angerdorf mit Kirche), staw, kuźnicę, pole, zamek itp.

⁴³ Należy wziąć pod uwagę przy poszukiwaniu danej miejscowości w zestawieniu, które przygotowała J. Kolenda, że ich nazwy nie są w całości uporządkowane według znanych nam w Polsce toponimów, np. Oświęcim powinien być za nazwami rozpoczynającymi się na literę M i N. W spisie tej autorki jest na początku zestawienia alfabetycznego, co ma związek z oddaniem nazwy tego miasta w wersji *Auszschwenz*, ale zaczerpniętej z kopii z 1721 r. (wg J. Kolendy nazwa na oryginale mapy była nieczytelna).

⁴⁴ Z braku nazwy odczytanej na mapie Hindenberga oraz jej kopii z 1721 r. J. Kolenda, ustalając kolejność miejscowości, sięgnęła do nazwy niemieckiej używanej do 1918 r. (oraz w czasie II wojny światowej). Można to ustalić na przykładzie np. takich miejscowości, jak: Czarków; Świerklany czy Rudoltowice (brak nazwy w dwóch pierwszych punktach).

⁴⁵ Przykładowe trzy zestawienia wykonane przez J. Kolendę to: 1. Biaśowitż; 2. Biaśowitż; 3. Biassowitż; 4. Biasowice; kolejne 1. Golasowitż; 2. Golasowitż; 3. Golassowitż; 4. Golasowice oraz 1. Sopronitż; 2. Sopronitż; 3. Schoppinitż; 4. Katowice-Szopienice.

określenia *unlesbar*, czyli nieczytelny⁴⁶. Spośród tej liczby duża część dotyczy wsi i miasteczek leżących poza pszczyńskim wolnym państwem stanowym, a mianowicie (kolejność według zestawienia J. Kolendy, ale podanych tu w nazwach polskich): Oświęcim, Bobrek, Bujaków, Chudów, Kleszczów, Palowice, Paniowy, Paniowy⁴⁷ [!], Zabytków [! – właściwa nazwa to Zbytków], Świerklany.

Z kolei wsie leżące na terenie pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, których nazwy J. Kolenda określiła jako „nieczytelne”, to m.in.: Brzeźce, Brzozowka (Siegfriedsdorf), Krzyżowice, Czarków, Czarnuchowice, Wisła Mała, Gostyń, Kobielice, Miedźna, Mizerów, Łaziska Dolne, Pawłowice, Wisła Wielka, Poręba, Rudoltowice⁴⁸, Ściernie, Studzienice, Woszczyce, Zabrzeg, Zgoń. Należy w tym miejscu wskazać na wieś Wisła Wielka, której nazwę autor niniejszego artykułu bez większego problemu odczytał z mapy po konserwacji w październiku 2022 roku⁴⁹.

Dzięki możliwości przeprowadzenia analizy mapy S.C. Meußlera z 1721 roku J. Kolenda ustaliła część tych niedających się odczytać nazw z oryginału dzieła Hindenberga. W punkcie drugim jej zestawienia pojawiają się toponimy następujących miejscowości ziemi pszczyńskiej: Brzęczkowice, Brzezinka, Brzestz (Brzeźce); Brzozowka (Brzozówka); Creutzdorff (Krzyżowice); Czarnuchowitz (Czarnuchowice); Deutschweichsel (Wisła Mała); Kobielitz (Kobielice); Medzna (Miedźna); Miserau (Mizerów); Nieder-Lasisch (Łaziska Dolne); Polnisch Weichsel (Wisła Wielka); Szirn (Ściernie); Studzienitz (Studzienice); Woschzitz (Woszczyce); Zgoin (Zgoń). Ustalenia takie dotyczą również sąsiadujących z pszczyńskim wolnym państwem stanowym miejscowości, np. Auszschwenz (Oświęcim), Klischzow (Kleszczów⁵⁰) czy Domb (Dąb).

Zapewne już sam S.C. Meußler stanął w 1721 roku przed wielkim problemem ustalenia wszystkich nazw, jakie pragnął umieścić na pomniejszonej wersji mapy A. Hindenberga. Kilka przykładów świadczy o tym, że nie próbował on niejako „na siłę” wpisywać nazw w miejsca, gdzie ich brakowało, lecz świadomie pozostawiał sam wizerunek wsi. Takie działania, które można ustalić na podstawie pracy J. Kolendy z 1979 roku, dotyczą: Poręby, Świerklan, Zbytkowa i Zabrzega. Nazwy z 1636 roku niedające się odczytać w punkcie drugim (dotyczącym kopii Meußlera) autorka określiła wyrazem *unbenannt* (nienazwane).

W wykazie J. Kolendy można odnaleźć także przykłady różniących się toponimów na oryginale mapy i jej kopii, np. Paprotzan => Paprozan; Pilgersdorff => Pilgersdorf; Klein Rudtitz => Klein Rudtitz⁵¹. Gdyby w rzeczywistości nazwy te różniły się tak, jak podała to autorka publikacji, świadczyłyby to o problemach z odczytaniem nazw przez S.C. Meußlera, przypadkowej modyfikacji nazwy (np. przez pominięcie jednej lub kilku liter) lub też jego świadomego działania. Brak mapy

⁴⁶ O wątpliwościach autorki świadczy przykład dotyczący wsi Dzieńkowice, gdzie po nazwie wstawiła ona wykrzyknik i pytajnik: „Dizkwitz [?!]” (toponim z 1721 r. odczytała jako *Dzietzkowitz*).

⁴⁷ Jest to błędna nazwa. Właściwie chodzi o Paniówki.

⁴⁸ Autorka nie zastosowała polskiej litery „ł”.

⁴⁹ Nie wiadomo, czy wstęga była na tyle zabrudzona, że nie pozwalała na odczytanie nazwy miejscowości, czy autorka nie była w stanie jej ustalić lub też napis „unlesbar” jest wynikiem pomyłki. W latach 50. XX w. L. Musioł trafnie odczytał nazwę wsi jako „Polnisch-Weichsell”.

⁵⁰ Autorka podaje polską nazwę jako Kloszczow [!].

⁵¹ Inne z nazw z 1636 r. oraz z kopii z 1721 r. to: Hammer => Alt Hammer (Stara Kuźnica); Baranow => Baranow (Baranowice) oraz Golasowitz => Golasovitz (Golasowice).

z 1721 roku niestety powoduje, że nie mamy możliwości weryfikacji tych przykładów oraz ustalenia, czy wszystkie nazwy podane przez J. Kolendę zostały przez nią dobrze odczytane. Bardzo wyraźnie zachowany zapis na wstędze wsi Goczalkowice w wersji „Gotzschalckwitz” jest przykładem, że do podanych przez J. Kolendę form musimy jednak podchodzić z pewną rezerwą. Jak się bowiem okazuje, przedstawiona przez nią wersja nazwy zapisana przez S.C. Meußlera w 1721 roku jest bliższa właściwej, którą dziś można wyraźnie odczytać. Błąd w XVIII wieku polegał na tym, że nie wstawiono litery „c” przed „k”, zaś podany przez autorkę zapis „Gotzschalkowitz” nie ma w nazwie w drugiej jej części litery „o”.

Analiza zestawionych przez nią toponimów i informacji z nimi związanych pozwala na ustalenie jeszcze jednego wniosku. Tam, gdzie na oryginale mapy z 1636 roku S.C. Meußler nie był w stanie odczytać nazwy, pomijał ją zupełnie (być może nie wyrysowując nawet wstęgi). Z taką sytuacją i zapisem w zestawieniu J. Kolendy *weggelassen* (pominięty) mamy do czynienia np. w odniesieniu do Bobrka; Brodka; Brzezinki; Poręby czy Rudoltowic.

Próba odtworzenia wszystkich nazw na podstawie oryginału mapy Hindenberga jest niemożliwa, gdyż nie tylko w czasie II wojny światowej, ale już w I połowie XVIII wieku ich ustalenie było problematyczne. Co zatem pozostaje badaczom tego unikatowego zabytku kartografii na Śląsku? Możliwe jest zestawienie różnego rodzaju źródeł zarówno z I połowy XVII wieku, jak też wcześniejszych oraz pochodzących z kolejnych dziesięcioleci. Ma to na celu ustalenie, czy wersje podane przez J. Kolendę były w użyciu w ciągu 350 lat. Pozwoli także zebrać formy odmienne toponimów oraz ustalić, z czego wynikały te różnice (użyty język, grupa społeczna, np. duchowni, zapis wersji używanej przez mieszkańców, a nie oficjalnej itp.). Autor niniejszego artykułu pragnie także wskazać na różne rodzaje źródeł, omówić możliwości badawcze na ich podstawie oraz wskazać miejsca ich przechowywania. Działania te stanowiąc będą punkt wyjścia do dalszych analiz i tworzenia pełnych (na ile to możliwe) zestawień nazw.

Dokumenty pergaminowe (XV–XVII wiek)

Nazwy miejscowości ziemi pszczyńskiej możemy badać na podstawie jednego z najtrwalszych materiałów, na jakich człowiek utrwał (i nadal to czyni, np. bulle papieskie) czynności prawne, a mianowicie analizując dokumenty pergaminowe. W odniesieniu do Górnego Śląska tego rodzaju źródła w porównaniu do Dolnego Śląska są znacznie uboższe, stąd każdy dokument jest bardzo cenny. Wydane w latach 2004–2021 dzięki współpracy polsko-czeskiej cztery tomy *Regestów dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku* pod redakcją Antoniego Barciaka i Karla Müllera oraz zawarte w nich indeksy nazw miejscowych dają duże możliwości wykorzystania tego rodzaju źródeł. Pozwalają również przeanalizować, jak zapisywano w różnych językach – przede wszystkim czeskim i niemieckim – toponimy ziemi pszczyńskiej⁵². Z konkretnych przykładów dokumentów można przywołać tu wy-

⁵² Główne miasto Pszczyzna pojawia się w nim kilkakrotnie i to w różnych wersjach: „[Blstena, Blssteynu, Blstina, Blstinie, Plesse, Plstina, plstynsky]”. Zob. *Regesty listin uložených v Horním Slezsku*. Svazek IV: 1476–1500/*Regesty dokumentův przechowyvaných na Górnym Šlasku*. T. IV: 1476–1500. Red. A. Barciak, K. Müller. Opava–Opole–Katowice 2021, s. 135.

stawiony w Cieszynie w 1487 roku, gdzie zapisano nazwy dwóch wsi leżących na jej południowo-zachodnim krańcu, a mianowicie: *Golasowicze* (Golasowice) i *Jarzumbkowicz* (Jarząbkowice)⁵³.

Nie sposób omawiać nazw ziemi pszczyńskiej bez przytoczenia przykładów z dokumentu z 1517 roku, który jest jednym z najważniejszych w jej dziejach⁵⁴. Zawiera on bowiem wszystkie nazwy ówczesnie istniejących miejscowości należących do księcia cieszyńskiego Kazimierza II, które sprzedał w tym roku magnatowi Aleksemu Thurzo. Dokument ten został spisany w języku czeskim, co z punktu widzenia interesującego nas zagadnienia poszerza możliwości porównania nazw niemieckich, jakie znalazły się na mapie A. Hindenberga, z ich odpowiednikami sto lat wcześniejszymi. Przykładowe zapisy z treści umowy z 1517 roku to: *zamek a miasto Blsstinu* (zamek i miasto Pszczyna); *wes Tielmicze* (wieś Cielmice) *czy wes Jankowicze*⁵⁵.

Dokumenty pergaminowe znajdują się nie tylko w archiwach państwowych, ale także kościelnych. Te będące częścią zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach pozwalają ustalić, jak w II połowie XVI wieku oraz w I połowie kolejnego stulecia brzmiały nazwy miejscowości zapisane nie tylko w języku niemieckim oraz łacińskim, ale także po czesku⁵⁶. Warto omówić tu toponimy, które pochodzą z dwóch dokumentów panów na Pszczynie. Pierwszy z nich wystawił Karol von Promnitz w 1580 roku, a związany jest z rodziną Ostaszowskich i zamianą stawów leżących w Kobiørze i Krzyżowicach. Oprócz Pszczyny zawiera on informacje aż o czterech miejscowościach, z których większość należała do dominium, zaś jedna była wsią szlachecką: *Kobier* (Kobiør); *Khobierer Teichs* (Staw Kobiørski) oraz *Kreuczdorf*; *Kreuczdorff*; *Creuczdorf* (Krzyżowice), *Goltmanßdorff* (Bzie Zameckie), a także *auf meinen Schloß Zur Pleß* (na moim zamku w Pszczynie). W testacji znalazła się również nazwa wsi Łąka (*Longke*)⁵⁷.

⁵³ Zob. Tamże, s. 61.

⁵⁴ „Z tych dokumentów zwłaszcza drugi (licząc według czasu jego wystawienia), wystawiony w Frysztacie dnia 21. lutego 1517 r., zasługuje na szczególną uwagę ze względu na to, że wymienia się tam wszystkie miasta (4) i wsi (50) do komory pszczyńskiej należące, oraz dwie dalsze wsi rycerskie, na których księciu przysługiwały prawa zwierzchnie.” – L. Musioł: *Dokument sprzedaży księstwa pszczyńskiego z dn. [ia] 21. lutego 1517 r.[okul]*. „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauki na Śląsku” nr 2, 1930, s. 232.

⁵⁵ Inne toponimy z tego dokumentu to: *wes Studenicze*; *wes Paproczyany*; *wes Tychy*; *Miasteczko Berun*; *wes Zabrzech*; *wes Boyssowy wrchnie prawo*; *wes Lendiny*; *wes Petrowicze Vnicziowy*; *Wes Podlesy Vnicziowy*; *wes Zarzeczie*; *wes Wlkowicze* (Wilkowyje); *wes Lazyska Dolny*; *wes Lazyska Horny* (Łaziska Górne); *wes Ssiroka* (Szeroka); *wes Wisla Polska*; *wes Luka* (Łąka); *wes Koczalkowicze* (Goczalkowice); *wes Mezerziczi* (Międzyrzecze); *wes Starowes*; *wes Poruby* (Poręba); *wes Pyesek* (Piasek). Warto również przytoczyć tu nazwę, która w kolejnych stuleciach nie pojawiała się już w wykazach, a mianowicie Wieża koło Woli, gdzie istniała przeprawa przez rzekę Wisłę. Zob. L. Musioł: *Dokument sprzedaży...*, s. 235. Dokładny zapis w dokumencie brzmi: *Krczma v Wieze s mythem mostniem a skladnym*.

⁵⁶ Zawierają one nie tylko miejsca ich wystawienia, ale także toponimy licznych wsi leżących na terenie wolnego pszczyńskiego państwa stanowego, a także poza nim, np. wymienianą przez J. Kolendę wieś Dębieńsko. Ta ostatnia została odnotowana kilkakrotnie w dokumencie Jerzego Starszego Welczka wystawionym w 1626 r. (a zatem dziesięć lat przed ukończeniem mapy przez A. Hindenberga). Zawiera on następujące zwroty: „Ja Girzi Starssy Welczek z Welkeho Dubenska a na tomz Dubenskau a Lesstinach z Erby a Potomki swymi [...] ffararzom Welko Dubenskim [...] Gemuz dathum na Welkym Dubenskau [...]”. Zob. W. Schäffer: *Dokumenty pergaminowe w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach*. Katowice 2015, s. 87–88.

⁵⁷ Tamże, s. 78–79.

Kolejny dokument wystawili Zygryd i Abraham von Promnitz w 1592 roku (zezwalali w nim pastorowi i gminie ewangelickiej na założenie nowego małego stawu w Tychach). W tekście pojawiają się także nazwy miejscowości ziemi pszczyńskiej: *Freiherr Zur Pleß* (Pszczyna); *Zu Tichaw*; *dorf Tichaw* (Tychy) i *Paprozan* (Paprocały)⁵⁸.

Dokumenty były wystawiane również poza ziemią pszczyńską. Interesujący przykład pochodzi z Łędzin i dotyczy założenia arcybractwa św. Anny w tej wsi. Dokument sporządzony został w Warszawie w 1647 roku, a wystawcą był zakon bernardynów. Łaciński zwrot, w którym pojawia się nazwa tej miejscowości, to: *in Villa Ledzini*⁵⁹.

Dokumentacja panów pszczyńskich

Nie sposób wyobrazić sobie funkcjonowania majątku ziemskiego – takiego jak pszczyński, który skupiał większą część wsi wolnego państwa stanowego – bez spisów powinności poszczególnych poddanych. Archiwum Państwowe w Katowicach posiada w swoim zasobie liczne źródła (materiały z dawnego Oddziału w Pszczynie), które pozwalają ustalić dane chłopów zobowiązanych do robocizn oraz nazwy wsi, które były przez nich zamieszkiwane. Pochodzą one z różnych stuleci: od lat 30. XVI wieku aż po połowę XIX wieku.

Rękopisy te stanowią dziś bezcenne źródła do badania wielu zagadnień, w tym również dotyczących nazw miejscowości pszczyńskiego wolnego państwa stanowego. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że nie zawierają one (poza nielicznymi wyjątkami) toponimów wsi, które należały bezpośrednio do miejscowej szlachty⁶⁰, takich jak: Mokre, Woszczyce, Golasowice, Ćwiklice, Góra czy Kopciowice⁶¹. Inne z nich, np. Łaziska Średnie, pojawiają się w spisach dopiero od pewnego momentu (w 1814 roku wieś ta została zakupiona i włączona do dóbr kameralnych).

Urbarze pszczyńskie (1536–1640)

Ten rodzaj archiwaliów w kontekście interesującego nas zagadnienia ma ogromną zaletę. Możliwe jest przeanalizowanie nazw tych samych miejscowości w ciągu kilku stuleci (w artykule autor skupił się tylko na czterech, choć ma świadomość, że możliwe jest sięgnięcie również do kolejnych, także z XVIII wieku). Biorąc pod uwagę, że urzędnicy pana na Pszczynie spisujący dane chłopów i nazwy zamieszkałych przez nich wsi byli z dużym prawdopodobieństwem Niemcami oraz fakt, że powstające zestawienia były sporządzane w języku niemieckim, możemy się spodziewać różnorod-

⁵⁸ Tamże, s. 83–84.

⁵⁹ Ta forma pojawia się w tekście jeszcze dwukrotnie. Zob. Tamże, s. 92.

⁶⁰ Na terenie ziemi pszczyńskiej możemy wyróżnić cztery takie zgrupowania wsi należących do rodów szlacheckich. P. Greiner: *Granice wolnego stanowego państwa pszczyńskiego w świetle źródeł kartograficznych*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 2, 2000, s. 30.

⁶¹ Urbarz z 1536 r. zawiera na jednej z pierwszych stron spis miejscowej szlachty (rycerstwa) włącznie z nazwami wsi, które należały do ich przedstawicieli, np.: *Waniegk Czygan von Golasowitz*; *Bernhart Rostek [?] von Goltmansdorf*; *Watzlaw Brodetzkj von Czwiklitz* czy też *Frantz Wosstzitzkij von Wosstzitz*. AP Katowice, AKP, sygn. V 1 – Urbarium der Standesherrschaft Pless v. Jahre 1536, s. 2. W zestawieniu znalazła się również nazwa miasteczka Mikołów w odniesieniu do wójta z tej miejscowości, którą zapisano w formie *Mjkulow*.

ności w zapisach. Trudno bowiem wyobrazić sobie, aby przez kolejne dziesięciolecia każdy z pisarzy identycznie oddał na papierze brzmienie takich miejscowości, jak: Międzyrzecze, Łaziska Górne czy też Łąka, które mają wyraźnie słowiańskie korzenie. Wśród zapisów nazw miejscowości w urbarzu z 1549 roku odnaleźć można także zapisy nawiązujące do języka czeskiego, a mianowicie: *Horne Lasiska*⁶².

Jako przykładowe wsie wybrano cztery miejscowości leżące obecnie na terenie miasta Tychy, czyli w pasie pośrodku ziemi pszczyńskiej oraz lasów otaczających je od północy i południa, a mianowicie: Cielmice, Paprocany, Tychy i Wilkowyje. Dzięki informacji przekazanej przez Romana Copa z Berlina i przesłanym skanom nieznanego dotychczas źródła dotyczącego ziemi pszczyńskiej pochodzącego z I połowy XVI wieku, które przechowywane jest w Tajnym Archiwum w Berlinie, możliwe jest wyciągnięcie pewnych wniosków. Analiza tylko czterech przykładów z zestawienia zatytułowanego *Rechnungen und Belege, u.a. Einkünfte, Zinsen und Besitz des Schlosses Pleß* z okresu 1537–1540⁶³ uświadamia nam, że zawiera ono nazwy unikatowe i niespotykane, które nie występują w najstarszym pszczyńskim urbarzu. Źródło to powinno być w przyszłości tematem osobnych badań i opracowania⁶⁴.

Tabela 3

Zapisy nazw wsi: Cielmice, Paprocany, Tychy i Wilkowyje z urbarzy pszczyńskich z lat 1536–1640 oraz zestawienia z lat 1537–1540 przechowywanego w archiwum w Berlinie

1536	1549	1629	1640	1537–1540
Cielmitze	Tielmitz	Tschielnitz	Cielmitz; Cjelnicz	Tylnicze ein dorff; Auff Tielnitz; Auff Tylnitze
Paprotzanj	Paproczanj	Paprozan	Paprotzan; Paproczan	Paproczeni eynn Dorff Auff Paprotzanj; Auff Paprotzanj
Tychj	Tychaw	Tichaw	Tychaw	Tychi eyn dorff; Auff Tychi Auff Tychi; Auff Tichi

⁶² AP Katowice, AKP, sygn. V 2 – Urbarium der Standesherrschaft Pleß von 1549, s. 20. Język czeski był używany do spisywania tego rodzaju ksiąg również w Gliwicach: „Urbarz z 1534 r. został spisany wyłącznie w języku niemieckim. Znaczne partie drugiego [z końca XVI wieku – przyp. W. Sch.] sporządzono w języku czeskim.” Zob. W. Błaszczyk, J. Horwat, Z. Jedynek: *Urbarze gliwickie 1534 i 1580/1596*. Gliwice 1988, s. 9. W tekście (na s. 9, 13 i 35) odnaleźć można nazwy miejscowe, takie jak: *Stadt Gleibitz* (miasto Gliwice), *Dorff Trineckh* (wieś Trynek) czy *Schönwaldt* (Szynwald). Z kolei w urbarzu z 1580 r. pojawiają się przykładowo nazwy, takie jak: *von Trynek*, czy *Das dorff Knuruow* (s. 79 i 105). Autorzy opracowania wskazywali na nazwiska, jakie pojawiają się na kartach tego źródła: „zwłaszcza w wioskach gliwickich, mają one polskie brzmienie, aczkolwiek w niemieckiej lub czeskiej transkrypcji” (s. 9–10).

⁶³ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin [Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego] (dalej: GStA PK), I. HA GR, Rep. 46, Nr. 26 – Geheimer Rat, Beziehungen zu Schlesien, Rechnungen und Belege, u.a. Einkünfte, Zinsen und Besitz des Schlosses Pleß (1537–1540), nlb.

⁶⁴ Autor artykułu wykonał już osobne zestawienie (w planie jest ich wydanie wraz z komentarzem w formie książki) nazw z najstarszego urbarza pszczyńskiego z 1536 r., źródła z Berlina oraz dokumentu księcia Kazimierza II sprzedaży dóbr pszczyńskich Aleksemu Thurzo z 1517 r. Ukazuje ono mnogość wersji zapisów nazw miejscowych ziemi pszczyńskiej tylko dla I połowy XVI stulecia.

Wyłkoweyge	Wilkowjge	Wielkowj	Wyłkowj	Wyłkoweyge eyn dorff Aüff Wilckowejge; Aüff wyłkoweyge
------------	-----------	----------	---------	---

Źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach, Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dalej: AKP), sygn. V 1 – Urbarium der Standesherrschaft Pless v. Jahre 1536; AKP, sygn. V 2 – Urbarium der Standesherrschaft Pless von 1549; AKP, sygn. V 5 – Urbarium ab anno 1629; AKP, sygn. V 7 – Repertorium über die Herrschaft Pleß Urbarium (1640); Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin, I. HA GR, Rep. 46, Nr 26 – Geheimer Rat, Beziehungen zu Schlesien, Rechnungen und Belege u.a. Einkünfte, Zinsen und Besitz des Schlosses Pleß (1537–1540).

Przegląd nazw wytypowanych czterech wsi pokazuje, jak tylko w jednym z rodzajów źródeł zmieniano ich zapis, a co istotne niekiedy w nieodległych od siebie latach. Zdarzały się sytuacje – np. w urbarzu z 1640 roku – że ta sama wieś w różnych miejscach księgi odnotowywana była w odmiennych wersjach, np. Miedzna raz figuruje w spisie treści na początku jako *Medzna*, a w dwóch innych miejscach już jako *Medzina*⁶⁵. Zdecydowanie większą konsekwencję można odnaleźć w urbarzu z 1629 roku, gdzie zarówno w indeksie na początku księgi, jak i w nagłówkach nad wykazem chłopów odnotowano te same formy nazw miejscowości. Zapis dla wsi Wilkowie w tym urbarzu zdradza zastosowanie niemieckiej zbitki literowej „ie”, którą wymawia się jako „i” (*Wielkowj*). Zestawienie nazw, które autor niniejszej publikacji odczytał z mapy po jej konserwacji w porównaniu z toponimami odnotowanymi w urbarzu z 1629 i 1640 roku prowadzi do pewnych konstatacji.

Tabela 4

Zapisy nazw wsi: Cielmice, Goczalkowice, Łędziny, Łąka, Piotrowice, Podlesie oraz Wisła Wielka na mapie Andreeasa Hindenberga oraz w urbarzach z 1629 i 1640 roku

1629		Mapa Andreeasa Hindenberga – 1636	1640	
Indeks nazw miejscowości	Właściwy nagłówek		Indeks nazw miejscowości	Właściwy nagłówek
Tschelnitz		Cielmitz	Cjelnicz	Cielmitz
Gottschalkowitz		Gotzschalkwitz	Goczalkowicz	
Lendzien	Lendzin	Lendzin	Lendzin	Lendzin
Lunckaw		Lunckaw	Lunckaw	
Petrowitz		Petrowitz	Petrowicz	
Podleschau	Podleschie	Podlesze lub Podleße	Podleschj	Podlesche
Polnisch Weichsell		Polnisch Weichsell	Polnisch Weichsel	

Źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej: AP Katowice), Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dalej: AKP), sygn. V 5 – Urbarium ab anno 1629; AKP, sygn. V 7 – Repertorium über die Herrschaft Pleß Urbarium (1640); AKP, sygn. XVIII 5 – Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego [„Ichnoorthografia Plesniaca”] Andreeasa Hindenberga z 1636 roku.

⁶⁵ Najbardziej jaskrawym przykładem jest wieś Międzyrzecze, która zapisana była w tym samym źródle na trzy różne sposoby: *Mezerzicz* (indeks nazw); *Mezyrzitz* (wykaz wsi klucza bijasowickiego) oraz *Mezerzitz* (właściwy wykaz chłopów i ich powinności). Zob. AP Katowice, AKP, sygn. V 7 – Repertorium über die Herrschaft Pleß Urbarium (1640), s. 8, 509 i 648.

Niektóre z toponimów zapisanych na analizowanej mapie A. Hindenberga są identyczne we wszystkich czterech miejscach, tj. dwóch indeksach nazw miejscowych (znajdują się one na pierwszych kartach ksiąg) oraz na początku wykazu chłopów danej miejscowości, np. Łąka, konsekwentnie zapisywana jako *Lunckaw*. Inne nazwy mają tylko „kosmetyczne” zmiany, np. Lędziny⁶⁶ oraz Wisła Wielka, gdzie na końcu drugiego wyrazu w 1640 roku brakuje jednej litery „l” (*Polnisch Weichsell* => *Polnisch Weichsel*). O ile nazwa wsi Piotrowice teoretycznie mogłaby pochodzić na mapie Hindenberga z urbarza z 1629 roku (dwa razy pojawia się w wersji *Petrowitz*), to już nazwa Cielmic bezsprzecznie do tej kategorii nie może być zaliczona (*Tschielnitz* => *Cielmic* lub *Tielmitz*). Najwięcej problemów pisarzom sprawiła nazwa wsi Goczalkowice (*Gottschalckowitz* => *Gotzschalckwitz* => *Goczalkowicz*), a także – co na pewno wzbudzi wielkie zdziwienie – toponim Podlesie, który w tych trzech źródłach ma aż pięć różnych wersji (zob. tabela 4).

Warto w tym miejscu odnieść się także do pracy J. Kolendy i zestawzić ją z dwoma urbarzami z I połowy XVII wieku. Okazuje się bowiem, że wykaz niemieckiej badaczki nie zawiera nazw dwóch wsi pszczyńskiego wolnego państwa stanowego. Brak w nim miejscowości Jajosty, która leżała obok Bojszów (w urbarzu z 1629 roku zapisano ją w formie *Jayiust*⁶⁷, zaś w 1640 roku jako *Jaiost* i *Jajost*) oraz wsi Radostowice z okolic Pszczyzny, którą w tych dwóch źródłach zapisano następująco: *Radostowitz* w 1629 i *Radostowicz* w 1640 roku. Brak tej ostatniej miejscowości w pracy J. Kolendy mógł wynikać z pominięcia jej na mapie przez A. Hindenberga (nie została ona zamieszczona, w przeciwieństwie do Jajost, na szkicu mapy w opracowaniu J. Polaka z 2000 roku)⁶⁸.

Spis⁶⁹ przywilejów chłopów w państwie pszczyńskim (1622)

Interesującym źródłem, w którym nazwy poszczególnych wsi poprzedzają dane mieszkających w nich wolnych chłopów (byli oni właścicielami pierwotnych sołectw lub wykupili się od robocizn za określoną kwotę, np. 100 talarów⁷⁰), jest wykaz z 1622 roku⁷¹. Idealnie wpisuje się on w nasze poszukiwania toponimów z pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, bowiem o kilkanaście lat wyprzedza powstanie mapy A. Hindenberga. Należy zwrócić uwagę, że spis ten nie zawiera wszystkich nazw miejscowości, lecz tylko te, w których zamieszkiwali w tym roku „wolni” chłopci. Nie znajdziemy tu zatem informacji o takich wsiach, jak: Kobiór, Radostowice czy Kryry, w których nie istniały tego rodzaju gospodarstwa. Z oczywistych względów

⁶⁶ W trzech omawianych tu źródłach pojawia się zapis *Lendzin*, choć w urbarzu z 1629 r. w indeksie jest on nieco inny, a mianowicie *Lendzien*.

⁶⁷ Czwarty ze znaków w tym toponimie ma wydłużoną postać, co może sugerować również, że pisarz miał tu na myśli literę „j”.

⁶⁸ J. Polak: *Ziemia pszczyńska. Rozwój gospodarczy od Piastów do Hochbergów*. Pszczyzna 2000 (okładka tylna).

⁶⁹ Jednostka ta ma w opisie na stronie tytułowej wyrażenie „Regestr”.

⁷⁰ Szerzej temat ten został omówiony w monografii jednego z rodów chłopskich ziemi pszczyńskiej: W. Schäffer, G. Makosz, D. Jureczko: *Historia rodu Czardybonów z Paprocana – wolnych sołtysów od 1656 roku*. Katowice 2021.

⁷¹ AP Katowice, AKP, sygn. I 2 – Regest przywilejów chłopów w państwie pszczyńskim (1622). Został on zdigitalizowany i dostępny jest również w formie cyfrowej – <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/18778163> (dostęp: 5 października 2022).

brak tu również miejscowości, które nie należały bezpośrednio do właściciela dóbr von Promnitz, takich jak Ćwiklice czy Mokre.

Jako przykłady toponimów wsi kameralnych zostały wybrane: *Nieder Lazisk* (Łaziska Dolne); *Wirotz* (Wyry); *Zarzecz*; *Wilkowj* (Wilkowyje); *Tichaw*; *Paproczan*; *Lendzin*; *Medzna vndt Grdzawa*; *Lonka*; *Staudhe* (Studzionka) oraz *Creuczdorff* (Krzyżowice)⁷².

Księgi roboczn chłopów z dóbr pszczyńskich (*Dienstbuch*) (1718–1845)

Do wyjątkowych źródeł w skali Polski należy zaliczyć księgi roboczn chłopów⁷³. Najstarszy wykaz zobowiązanych do odrabiania prac na rzecz dworu⁷⁴ z klucza bijasowickiego (później zwanego lędzińskim) pochodzi z 1718 roku⁷⁵, zaś dla klucza starołuźnickiego (którego siedzibę przeniesiono do wsi Wyry) z 1720 roku⁷⁶. Od końca lat 30. XVIII wieku aż do połowy kolejnego stulecia spisy dla poszczególnych wsi kameralnych sporządzano już dla każdego kolejnego roku. Pomimo że nazw w tym wykazie nie podano w mianowniku, np. „Ober Lazisk” czy „Zarzetsche”, to język niemiecki pozwala ustalić precyzyjnie, jak powinien wyglądać ich zapis⁷⁷. Na przykład dla miejscowości klucza z siedzibą w Starej Kuźni zachował się pierwszy ze spisów z 1720 roku, a w nim nazwy w następującej formie: *Ober Lazisker Bauer*; *Zarzetscher Bauer*; *Podleßier Bauer*; *Petrowitzer Bauer*; *Panewnigker Gärtner*; *Kostuchner Häußl.[er]* czy też *Ellgutter Häußler*. Możliwe jest ustalenie mianownika poprzez prosty zabieg, np.: Petrowitz – er; Kostuchn[a] – er⁷⁸. Zdarzały się jednak wyjątki, np. nazwę wsi Wyry zapisano w mianowniku *Dorff Wýrow*. Z kolei dane dla klucza bijasowickiego z 1718 roku wpisywano na różne sposoby: w mianowniku, ale poprzedzonym rzeczownikiem oznaczającym wieś: *Dorff Wohlau*, samą nazwą wsi: *Medzna*, *Siegfridsdorff* (polska nazwa tej wsi to Frydek); *Mezeritzsch* [?], *Czielmitz*, *Paprotzan*, *Tichau*, *Wilkowj*, *Urbanowitz*; *Craßau* (wieś Krasowy) lub jako przy-

⁷² Zob. AP Katowice, AKP, sygn. I 2, s. 1–8.

⁷³ Ich unikatowość polega na konsekwentnym oraz od pewnego momentu corocznym spisywaniu danych dotyczących nie tylko chłopów, którzy należeli do kategorii kmieci, zagrodników i chałupników, lecz także ludności bezrolnej (komorników). Warto również podkreślić długi okres ich prowadzenia – od 1718 do 1845 r. Zostały one „odkryte” przez Leszka Wiatrowskiego, który określił księgi jako „typ źródeł dotychczas niespotykany w literaturze przedmiotu”. Zob. *Księgi roboczn chłopów z dóbr pszczyńskich 1764 roku*. Wyd. L. Wiatrowski. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 93. Wrocław 1992, s. 5. Źródło to zostało w połączeniu z księgami metrykalnymi wykorzystane jako podstawa pracy doktorskiej autora niniejszej publikacji (*Ludność parafii tyskiej w latach 1677–1800*. Praca napisana pod kierunkiem prof. UW dr. hab. Marka Górniego. Wrocław 2007, mps, przechowywana w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach).

⁷⁴ Strukturę organizacyjną zarządzania dobrami Anhaltów na ziemi pszczyńskiej można odnaleźć w niedawno wydanej publikacji (jest ona szczególnie cenna dla badaczy genealogii i stosunków własnościowych w tej części Górnego Śląska) A.P. Grondziel Richtera: *Stellenbesitzer in den Lendziner Dienstbüchern*. Teil 1: 1718–1775. Sankt Augustin 2020, s. 22.

⁷⁵ A.P. Grondziel Richter: *Stellenbesitzer in den Althammer Dienstbüchern 1720–1795 (1808)*. Sankt Augustin 2017.

⁷⁶ AP Katowice, AKP, sygn. V 54, Dienst-Buch bey dem Hochgräflichen Promnitz-Pleßnischen Althammer Amte pro Anno 1720.

⁷⁷ Odmiana ta brzmi przykładowo: Zarzecz Häußler – zarzeczy chałupnicy lub Podleßier Gärtner – podlescy zagrodnicy. Na ten schemat zwrócił uwagę A.P. Grondziel Richter.

⁷⁸ Przykłady zaproponował A.P. Grondziel Richter.

miotnik: *Lendziner Bauern; Grdzawer Bauern; Giellowitzer Gärtner, Biaßowitzer Gärtner, Jajoster Gärtner; Jaroschowitzer[?] Gärtner*⁷⁹.

Analizując transkrypcję nazw konkretnych wsi, dla której spisywano robocizny, możemy się doszukać drobnych zmian, jeśli chodzi o ich formę w ciągu XVIII–XIX wieku. Na przykład Wilkowyje zostały zapisane w latach 1770–1845 w następujący sposób: *Wilkowyj* i *Wilkowyj Häusler* (m.in. 1770⁸⁰ i 1840); *Wilkowy* i *Wilkowy Akkerbauern* (m.in. 1775 i 1840); *Willkowy Bauern* (1796) oraz *Wilkowy Bauern* (1820 i 1825) oraz *Wilkowej Häusler*.

Inne: *Laudemien-Buch*, umowy dzierżawy, testamenty i kontrakty (1536–1817)

Z pozostałych źródeł, które znajdują się w pszczyńskim archiwum warto przywołać trzy. Pierwsze z nich to tzw. *Laudemien-Buch*, czyli księga, w której spisywano specjalne opłaty na rzecz pana na Pszczyńcu w związku z przejęciem przez inną osobę gospodarstwa⁸¹. Mieli je uiszczać właściciele wolnych sołectw, karczmarze oraz młynarze. Wykaz dla każdej z miejscowości poprzedzony jest nazwą, np. *Tichau* (Tychy); *Oberlazisk* (Łaziska Górne) czy *Niederlazisk* (Łaziska Dolne) – dwie ostatnie pisane łącznie w tym źródle⁸².

Z kolei w umowie dzierżawy klucza bijasowickiego, którą zawarł w 1654 roku ówczesny właściciel dóbr pszczyńskich Erdmann Leopold von Promnitz z braćmi Pinocci, wymieniono również należące do niego wsie⁸³. Dzięki temu dokumentowi jesteśmy w stanie ustalić, jak w połowie XVII wieku zapisano w języku niemieckim nazwy miejscowości leżących w centralnej i wschodniej części pszczyńskiego wolnego państwa stanowego. W źródle tym odnaleźć można m.in. toponimy takie, jak: *Dorff Lendzÿn; Vrbanowitz; Tschelnitz* (Cielmice); *Dorff Wohla; Miedzna; Rgdzawa* (Grzawa); *Mesyritsch* (Międzyrzecze); *Dorff Tychaw; Paprotzan*⁸⁴.

Ostatnie ze źródeł, które warto wskazać jako cenne i możliwe do wykorzystania przy ustalaniu nazw miejscowych ziemi pszczyńskiej (i nie tylko), to jednostka pochodząca z II połowy XVII wieku. Zawiera ona testamenty i umowy kupna-sprzedaży⁸⁵, a w nich zapisywane również w języku polskim interesujące nas dane, np. nazwę wsi przy okazji zakupu młyna w Międzyrzeczu przez Pawła Szafrana od Gawła Norasa 11 listopada 1667 roku⁸⁶.

⁷⁹ AP Katowice, AKP, sygn. V 268 – Lendziner Amts Dienst Buch 1718.

⁸⁰ AP Katowice, AKP, sygn. V 299 – Lendziner Amts Dienst Buch 1770 (i kolejne roczniki).

⁸¹ Znajdują się w niej także zapisy dotyczące tzw. winnych fur, czyli obowiązkowej podróży wozem do Węgier po wino, do której zobowiązani byli najbogatsi chłopcy ziemi pszczyńskiej. Zob. AP Katowice, AKP, sygn. V 50 – Laudamien-Buch (1726–1817), s. 140.

⁸² AP Katowice, AKP, sygn. V 50, s. 101, 170 i 173.

⁸³ AP Katowice, AKP, sygn. XII 4478 – Pacht Contract Biasowitz [Erdmann Promnitz dzierżawi Bijasowice Pinocemu] 1654.

⁸⁴ AP Katowice, AKP, sygn. XII 4478, s. 1. Reprodukacja tej strony znajduje się w opublikowanym w ostatnich latach artykule W. Schäffer: *Początki hutnictwa i górnictwa na ziemi pszczyńskiej (XVII–XVIII wiek)*. [W:] *Szkice z dziejów ziemi pszczyńskiej*. T. 1. Katowice–Tychy 2020, s. 265.

⁸⁵ AP Katowice, AKP, sygn. X 298 – Testamente u.[nd] Kontrakte in der Standesherrschaft Pless 1656–1677.

⁸⁶ Warto przytoczyć fragment tekstu umowy wraz z nazwą miejscowości: „W Imie przenaswietszey Troyce Amen. Roku 1667. W dzien S. Marcina, stał się kup dobrowolny, cały, doskonale a wniczem teraz y na będące czasy nieporuszony między Sławętnym Gawłem Norasem przedawaczym z iedney, a Pracowitem

Archiwalia miejskie Pszczyny i Mysłowic (1466–1762)

„Protokółarz” radziecki miasta Pszczyny (1466–1544)

Zapisy dotyczące nazw miasteczek i wsi, w tym jeszcze z okresu późnego średniowiecza, zawiera najstarszy protokółarz miejski z Pszczyny⁸⁷ odnaleziony przez Ludwika Musiōła w 1931 roku. Był on spisany głównie po łacinie oraz w języku czeskim, choć miejscami odnaleźć można również fragmenty w języku polskim⁸⁸. Księga ta jest dla mieszkańców niektórych miejscowości bardzo ważna, gdyż to w niej pośród rachunków zostały odnalezione pierwsze historyczne pisane wzmianki na temat takich wsi, jak np. z 1467 roku dla Tychów, Kobióra i Czarkowa (*in Tichi; de Czarnkow; de Kobier*⁸⁹). Inne nazwy miejscowości to: *de Piasek* (1468); *de Jankowicz* (1469); *Unyczowoy* (1469); *ad Radostowicz* (1470)⁹⁰. Autor niniejszej publikacji przeglądał księgę z Pszczyny w formie zdigitalizowanej. Wynotowane kilka przykładów z kolejnych dziesięcioleci pozwala zorientować się, jak zapisywano nazwy takich wsi pszczyńskich w XVI wieku, jak np.: Paprocany, Poręba, Cielmice oraz Wisła Mała: *Ius Ciuile Bartolomei Z Papopraczan* [!] (1507); *Ex parte Matusz de Poręba* (1513); *Nicolai Korbel de Tielmicze* (1510) oraz *Krczmerze Z nemeckzey Wisly* (1521)⁹¹. Pomocne w ich ustaleniu jest przechowywane w Bibliotece w Wiedniu zestawienie sporządzone przez Ludwika Musiōła⁹².

Protokółarz miasta Mysłowice (1590–1762)

Przywołania wymaga również ocalona z pożogi tzw. „Czerwona księga” z Mysłowic. Dzięki niej jesteśmy w stanie ustalić brzmienie i transkrypcję nazw miejscowości z okolic tego miasta w języku polskim⁹³: *przysli do nas Rady zupelney y Woytha Miasteczka Myfłowicz* (1582); *Wrzędu Miafthezczka Myfzłowicz [...] Dan a piffan w Myslō-*

Pawłem z drugiej strony, w naśladowy sposób. Maiąc teraz pomieniony Gaweł Noras Młyn swoy własny, nikomu nie zawiedziony w dziedzinie Międzyrzyczu [...]” – AP Katowice, AKP, sygn. X 298, k. 161 r.

⁸⁷ AP Katowice, zespół nr 12/3112 Akta miasta Pszczyny, sygn. 369 – Protokółarz radziecki miasta Pszczyny.

⁸⁸ „Treść zabytku pisana jest w dwu językach, łacińskim i czeskim. W pierwszych kilkunastu latach, od roku 1466 począwszy, panuje w protokółarzu wyłącznie łacina, później coraz częściej przesiąka tekst czeski. [...] Czeszczyzna tego zabytku jest jednak często silnie przetkana polonizmami, a nawet pisownia miejscami zdradza tu wyraźne wpływy ówczesnej pisowni polskiej, że nieraz teksty te częściowo są bardziej polskie niż czeskie.” – L. Musiōł: *Najstarszy protokół miasta Pszczyny*. „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” nr 3, 1931, s. 329–330.

⁸⁹ „Z zabytku też dowiedzieć się można po raz pierwszy o istnieniu szeregu osad wiejskich powiatu pszczyńskiego, o których z owych czasów dotąd nie mieliśmy żadnych wiadomości.” – np. „*Bartkowi z Czarkowa (1468 r.) [...], Miczek de Kobyer (1478 r.) [...], Seczewkowi z Tychow (1472 r.)*. Zob. Tamże, s. 334.

⁹⁰ W przytoczonych przez L. Musiōła całych fragmentach księgi odnaleźć można również nazwy miejscowe, np. wsi Lędziny z 1480 r (*Z Landzyn*). Zob. Tamże, s. 342.

⁹¹ Tamże, s. 84, 99, 105, 248.

⁹² Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken (HAN), Signatur: Cod. Ser. n. 29195/7. L. Musiōł: [Die] *Einwohnerschaft der Dörfer der Stadt Pless in der freien Standesherrschaft Pless 1466–1560. Eine namenkundliche Studie*. 1. Teil; *Verzeichnis der Bauer und Stadtbewohner des Plesser Landes 1536–1571*. 2 Teil. <http://data.onb.ac.at/rec/AC13848517> (dostęp: 13 września 2022).

⁹³ „Przedmiotem analizy i opisu są ciągle teksty polskie, wpisywane do księgi mysłowickiej od 1590 roku do sześćdziesiątych lat XVIII wieku.” Pisarze miejscy „[...] przez dłuższy czas mieszkali w Mysłowicach, więc znali z pewnością miejscową gwarę. Teksty urzędowe starali się jednak pisać polszczyzną li-

wieczach (1590); *bormistrza miasta Mysłowic* (1608); *Działo fie w Mysłowicach wpiatek* (1636); *Vrzad nařz Radziecky Myslowsky* (1651). Poza Mysłowicami księga zawiera różne transkrypcje nazw okolicznych wsi, które w późniejszym czasie stanowiły część majoratu, np: w *Brzęczkowicach* (1626); *szoltys beł w Brzezince* (1626); *corkę Symona Gaydy zrozdzenia* (Rozdzień 1633) oraz *Jan Grzadziel Z Załęza* (1643). W księdze tej zapisano także miejscowości zlokalizowane dalej od Mysłowic i należące bezpośrednio do Promnitzów, np. Wyry, Piotrowice zwane tu Uniczowami: *Vćciwy Adqm Szoltys Wyrski* (1626); *szoltys w Vniczowach to iest w Piotrowicach* (1626). W tekście pojawia się także zapis *Michał Tokarczyk ze Wsi Wilkowej*⁹⁴ (1610). Ostatnia miejscowość była dla opracowujących księgę „niezidentyfikowana”, autor niniejszej publikacji ustalił jednak, że chodzi o wieś Wilkowyje.

Źródła kościelne (rzymskokatolickie oraz luterańskie)

Nazewnictwo miejscowe można badać przede wszystkim na podstawie źródeł wytworzonych przez duchownych. Możliwości skonfrontowania nazw umieszczonych na mapie A. Hindenberga z zapisami archiwaliów powstałych na potrzeby funkcjonowania kościoła powszechnego oraz zborów luterańskich są bardzo szerokie. Jesteśmy bowiem w stanie sięgnąć do materiałów wytworzonych na poziomie parafii (księgi metrykalne, spisy tacma⁹⁵, inwentarze), dekanatu (kongregacje dekanalne) czy diecezji (wizytacje diecezjalne, księgi kontrybucji, spisy alumnów)⁹⁶. Niektóre z tych źródeł powstały już I połowie XIX wieku, jednak mogą okazać się bardzo pomocne przy próbie skonfrontowania zawartych w nich nazw z zapisami powstałymi we wcześniejszych stuleciach⁹⁷.

teracką i większości z nich dobrze się to udawało.” Zob. *Protokolarz albo „Czerwona księga” Mysłowic*. Red. A. Barciak. Mysłowice 2002, s. 33.

⁹⁴ Została ona wpisana do księgi przy okazji przyjęcia Michała Tokarczyka z tej miejscowości do „prawa miejskiego”. Zob. Tamże, s. 135 [Nr 205] oraz 390 (przypis 204 – „Wilkowa Wieś – miejscowość niezidentyfikowana”).

⁹⁵ Tacmo – inaczej meszne, to specyficzna opłata (danina) w zbożu na rzecz plebanów, uiszczana przez chłopów zamieszkujących wieś założone na prawie niemieckim. Szerzej na ten temat zob. L. Poniewozik: *Meszne w uposażeniu plebańskim parafii diecezji krakowskiej w świetle tzw. Liber Retaxationum z 1529 roku*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” nr 119, 2022, s. 347–365.

⁹⁶ Autor artykułu wykonał również rekonesans badawczy w celu ustalenia, czy możliwe jest wynotowanie nazw interesujących nas miejscowości w źródłach znajdujących się w Watykanie, które na potrzeby *ad limina* przygotowywali biskupi, w tym także krakowski. Zob. W. Müller: *Diecezja krakowska w relacjach biskupów z XVII–XVIII wieku*. „Roczniki Humanistyczne” nr 13 (2), 1965. Badania te należałoby jednak poszerzyć, jeśli i te materiały miałyby być wykorzystane w przyszłości do celów porównawczych.

⁹⁷ Autor ma tu na myśli akta związane z przejęciem parafii leżących na Górnym Śląsku przez biskupa wrocławskiego, co było konsekwencją wystawienia bulli *De salute animarum*. Nazwy te zostały przytoczone w jednym z opracowań. Zob. F. Maroń: *Proces kształtowania się wschodniej granicy biskupstwa wrocławskiego na tle wydarzeń politycznych przełomu XVIII i XIX wieku*. *Przyczynek do genezy ustaleń bulli „De salute animarum”*. „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” nr 4, 1971, s. 187–248. Co interesujące, nie pojawiają się tam tylko nazwy wsi, w której znajdował się kościół, lecz także miejscowości do niego przynależne. Toponimy można również ustalić na podstawie miejsc urodzenia duchownych, którzy zebrali się 6 lutego 1812 r. w Pszczynie i 24 lutego 1812 r. w Bytomiu, np. *Proboszcz: Ks. Mateusz Zajac, ur. w Mysłowicach* z parafii w Bogucicach; *Administrator: Ks. Tomasz Krupski, rod.[em?] z Bierunia* z parafii w Dzieńkowicach czy też *Wikary: Ks. Marcin Czardybon, rod.[em?] z Paprocana* z parafii w Pszczynie (por. s. 239 i 241).

Źródła te powstawały z inicjatywy plebanów, dziekanów oraz biskupów. Warto zaznaczyć, że poza łaciną, która była głównym językiem Kościoła rzymskiego, w materiałach tych odnajdziemy również zapisy w językach polskim i niemieckim. Daje to już przed podjęciem szczegółowych badań nadzieję na odnalezienie różnych wersji nazw miejscowych, w zależności od kręgu kulturowego czy też używanej mowy. Księga protokołów konwentów pastorskich z okresu reformacji na ziemi pszczyńskiej poza łaciną zawiera również zapisy w języku niemieckim. Z kolei wizytacja przeprowadzona przez archidiacona Krzysztofa Kazimierskiego z Krakowa w 1598 roku na polecenie biskupa Radziwiłła, pomimo że również została sporządzona po łacinie, nosi ślady języka polskiego, np. przez użycie charakterystycznych liter w zapisie toponimów. Prezentowane zestawienie tylko częściowo zostało sporządzone chronologicznie, gdyż przy omawianiu wizytacji zakres ten zawiera się w latach 1598–1793.

Kościół katolicki

Liber beneficiorum Jana Długosza (ok. 1470 roku)

Księga ta w kontekście nazw miejscowych ziemi pszczyńskiej jest bardzo ważna, gdyż wzmianki o niektórych z nich zostały odnotowane na jej kartach po raz pierwszy. Jako przykład posłużyć może wieś Paprocany (obecnie w granicach miasta Tychy), która została zapisana w *Liber beneficiorum* jako *Paproczyany, villa sub parochia de Landzyny sita* [...] ⁹⁸, choć wiadomo, że musiała być lokowana na prawie niemieckim we wcześniejszych stuleciach. Inne przykładowe miejscowości odnotowane przez Długosza to miasteczko Bieruń (*Byerun opidum* [...]) oraz wsie: Bojszowy (*Boyschow villa* [...]), Urbanowice (*Urbanowycze villa* [...]) ⁹⁹ oraz Łędziny (*Lendzini*).

Księgi kontrybucji (1529, 1608, 1634, 1637, 1643)

Liber retaxationum (1529)

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej znajdujące się na Wawelu posiada w swoim zasobie interesujące źródła, a mianowicie księgi kontrybucji ¹⁰⁰, które zawierają także zapisy dotyczące dekanatów leżących na zachodnich krańcach diecezji krakowskiej – już na Śląsku. Na fakt, iż są to bardzo cenne źródła (z uwagi na brak wizytacji z I połowy XVI w.) i wyjątkowe w skali Polski, zwracano uwagę w literaturze ¹⁰¹. Łącznie zachowało się ich aż jedenaście ksiąg, z czego pięć pochodzi z XVI wieku, zaś sześć z kolejnego stulecia. Jako materiał porównawczy wykorzystano tu

⁹⁸ A. Przędziecki ed.: *Joannis Długosz Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*. T. 8: *Liber beneficiorum*. Cz. 2. *Ecclesiae Parochiales*. Kraków 1864, s. 228.

⁹⁹ *Bieruń. Monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek, J. Myszor. Bieruń 2007, s. 215 (fot. 69).

¹⁰⁰ „W Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie dochoowało się 11 ksiąg kontrybucji duchowieństwa diecezji krakowskiej z lat 1513–1643, zawierających niezwykle ważny materiał dla poznania struktury organizacji parafialnej.” Zob. E. Wiśniowski: *Materiały do stanu liczebnego duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI wieku*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” nr 18, 1969, s. 189.

¹⁰¹ „Zawierają one wykaz ogółu osób duchownych i służby kościelnej, sporządzone według dekanatów i parafii. [...] Dla terenów Polski podobny materiał z okresu przedreformacyjnego znajdujemy jedynie dla pewnych części archidiecezji gnieźnieńskiej w *Księdze uposażeń Jana Łaskiego*.” W artykule E. Wiśniowski wykorzystał księgi kontrybucji z lat 1513–1539. Dane, jakie podaje, dotyczą także dekanatu oświęcimskiego (spis zawiera m.in. miejscowości: Oświęcim, Kęty, Jawiszowice), który graniczył z pszczyńskim. Niestety informacji o tym ostatnim brak w tej publikacji. Zob. Tamże, s. 160.

jedną z najstarszych ksiąg z 1529 roku¹⁰² (pierwsza pochodzi z 1513 roku¹⁰³) oraz cztery z I połowy XVII wieku, z czego dwie z okresu, kiedy zapewne mapa A. Hindenberga powstawała oraz gdy już została ukończona – z lat 1634 i 1637¹⁰⁴.

Księga kontrybucji z 1529 roku zawiera interesujący materiał do badań nazw miejscowych zarówno dla ówczesnego dekanatu bytomskiego, jak i pszczyńskiego. W odniesieniu do pierwszego z nich odnaleźć w niej można takie nazwy miejscowości, jak: *Mysłowicze* (Mysłowice), *Rozdzięń* (Rozdzień), *Brzeczkwice* (Brzeczkwice), *Załże* (Załężę), zaś z dekanatu pszczyńskiego m.in.: *Landziny* (Łędziny), *Czielmycze* (Cielmice), *Urbanovice* (Urbanowice), *Łazyska inferiori* (Łaziska Dolne), *Łazyska Superiori* (Łaziska Górne), *Wyri* (Wyry), *Thychy* (Tychy), *Vilkowie* [*Uilkowie* ?] (Wilkowyje), *Paprociany* (Paprocany), *In oppido Mikołow* (Mikołów), *In Mokra* (Mokre) oraz *Chełm* (Chełm). Jak widać, nie są to tylko wsie z kościołami parafialnymi (np. Wyry).

Co istotne, tę samą miejscowość w tym źródle (czasami tylko na jednej stronie) zapisano w dwóch lub nawet w trzech wersjach. Takie przykłady dotyczą miasteczka Bieruń (*Bierun oppidum*; *In Bieron* i w innym miejscu *In Oppido Bieruń*), wsi należących do miejscowej szlachty: Ściernie (*Szernycze*, *In Sciernie*) oraz Bojszowy (*Boyschowÿ*, *In Buischowÿ*) czy Imielina (*Iemielynie*, *In Imielinie* oraz *Iemielno*)¹⁰⁵.

W Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu przechowywane są również kolejne cztery księgi kontrybucji, w których spisano opłaty, jakie miały trafić do Krakowa z poszczególnych dekanatów diecezji krakowskiej w I połowie XVII stulecia. Znalazły się w nich również nazwy miast i wsi wolnego pszczyńskiego państwa stanowego.

Księga kontrybucji (1608)

W źródle z 1608 roku¹⁰⁶ – oraz kolejnych – odnotowano wszystkie nazwy tej pierwszej grupy, a mianowicie: Pszczyzny, Mikołowa, Bierunia i Mysłowic, zaś w odniesieniu do drugiej z nich w wykazie można odnaleźć tylko wsie, w których znajdowały się kościoły parafialne, a także niektóre filialne (np. goczalkowicki¹⁰⁷). Należy tu wskazać na bardzo istotny fakt, iż w czasie spisowania pierwszej z ksiąg na ziemi pszczyńskiej – poza kilkoma parafiami – kościoły były w rękach luteran oraz w jed-

¹⁰² Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKKK), sygn. Rep. C. 3. Rękopis ten stanowi podstawę edycji źródłowej z lat 60. XX w. Zob. Z. Leszczyńska-Skrętowa: *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*. Wrocław 1968.

¹⁰³ Dokładne daty powstania ksiąg to: 1513, 1527, 1539, 1561, 1577, 1607, 1608, 1622, 1634, 1637, 1643. Zob. Z. Leszczyńska-Skrętowa: *Księga dochodów...*, s. 226, przyp. 1.

¹⁰⁴ AKKK, sygn. Rep. C. 10 oraz Rep. C. 11

¹⁰⁵ Jak widać osoba, która spisała dane dotyczące poszczególnych miejscowości, zastosowała różne metody i języki, aby oddać ich właściwe brzmienie, np. łacina pojawia się w takich nazwach, jak Łaziska Górne i Dolne, gdzie dodatkowe określenia położenia miejscowości, które stały się ich wyznacznikiem, zapisano w formie *Superiori* oraz *inferiori*, czy zastosowanie litery „v” w nazwie *Urbanovice*. Z kolei ślady języka polskiego można odnaleźć w takich toponimach, jak: *Rozdzięń*, *Załże* czy *Chełm*.

¹⁰⁶ AKKK, sygn. Reg. C. 9 – REGESTVM Contributionis duplae Dioecesis Cracoviensis in Synodo Dioeciesiana laudate Promulgata in Anno 1608 sub Ill[ustrissi]mo et R[everendissi]mo Domino Petri Terliczki E[piscopo] Crac[oviensi] Duco Seuerien[si] Collectore eius existente R[everen]do Thoma Oborski Canonico Cracoviensi – dekanat pszczyński: karty 79 r.–80 r., dekanat bytomski: karty 80 v.–83 r.

¹⁰⁷ Co interesujące, nie ma w wykazie filialnego kościoła w Górze, który podlegał wsi Miedźna.

nym wypadku arian. Niestety wykazy, które są podstawą analizy, nie zawierają nazw miejscowości podlegających poszczególnym kościołom parafialnym, np. wsi: Wilkowyje, Kryry, Poręba czy Paprocany¹⁰⁸. Spis dla dekanatu pszczyńskiego zawiera 14 wsi kościelnych, z których jedna – *Nowa Wilamowice* – leżała już poza ziemią pszczyńską. Rozpoczyna się od zapisanej w dwojaki sposób nazwy głównego miasta *Plczina alias Plessna*¹⁰⁹ (Pszczyna), za którą wymienione są kolejne, a mianowicie: *Gothalthowice* (Goczalkowice); *Czwiklicze* (Ćwiklice); *Brzesczii* [?] (Brzeźce); *Lęki* (Łąka); *Mikulow* (Mikołów); *Miedzuna*¹¹⁰ (Miedzna); *Thichi* (Tychy), *Wisla*¹¹¹ (Wisła Mała); *Sußeecz* (Suszec); *Woszczicze* (Woszczyce); *Lędzini*¹¹² (Lędziny); *Nowa Wilamowice* oraz *Studzionka* (zapis identyczny ze współczesnym). Trzy miejscowości, które leżały w dekanacie bytomskim, zapisane zostały w tym źródle w wersjach: *Mislowicze* (Mysłowice); *Boguczicze* (Bogucice) oraz *Dziekonien*¹¹³ [!] (Dzieńkowice).

Księga kontrybucji (1634)

Biorąc pod uwagę datę spisania tej księgi, zaledwie dwa lata przed 1636 rokiem, który to oficjalnie przyjmuje się jako czas ukończenia mapy A. Hindenberga, wymienione w niej nazwy mogą okazać się bardzo pomocne przy próbie ustalenia interesujących nas toponimów. Księga kontrybucji z 1634 roku¹¹⁴ zawiera wszystkie miejscowości spisane poprzednio oraz jedną dodatkowo odnotowaną na odwrocie karty, a mianowicie Komorowice. Na *Decanatus Psczynensis* składały się w tym roku: *Plczina alias Pleßna* (Pszczyna) oraz *Gothaltowice*¹¹⁵ (Goczalkowice); *Czwiklice* (Ćwiklice); *Brzescie* (Brzeźce); *Lęki* (Łąka); *Mikulow* (Mikołów); *Miedzna* (Miedzna); *Thichi* (Tychy), *Wisla* (Wisła Mała); *Szußeecz* (Suszec); *Woszczyce* (Woszczyce); *Lędziny* (Lędziny); *Nowa Wilamowice* oraz *Studzionka* (zapis również identyczny ze współczesnym). Z kolei *Decanatus Bÿtomiensis* tworzyło miasto *Bÿtom* oraz m.in.

¹⁰⁸ Księgi kontrybucji pozwalają za to przebadac nazewnictwo miejscowości leżących po wschodniej stronie rzeki Wisły (w których znajdowały się kościoły), umieszczonych na mapie przez A. Hindenberga, np. Oświęcim i Jawiszowice (w 1608 r. ich pisownię oddano w następującej wersji: *Praep[osi]tura Oswięczim* oraz *Janiszowicze*). Zob. AKKK, sygn. Reg. C. 9 – REGESTVM Contributionis..., k. 76 v.–77 v.

¹⁰⁹ Jako ciekawostkę można podać jedną z miejscowości dekanatu z siedzibą w Wojniczu, która została zapisana identycznie jak Pszczyna w wersji *Plessna*. Chodzi o wieś o nazwie Pleśna pod Tarnowem. Należy ten fakt mieć na uwadze, ustalając np. pochodzenie duchownych w XVIII w., którzy byli wyświęceni w Krakowie. Zdarzają się błędne ustalenia w tym względzie, wynikające ze wspomnianego podobieństwa nazw.

¹¹⁰ Jest to jedyny taki zapis wśród czterech ksiąg kontrybucji z XVII w., który pozwala dostrzec w etymologii wyraz miód, zaś nazwę wsi przetłumaczyć jako „miodna”.

¹¹¹ Nie ma wątpliwości, że chodzi o Wisłę Małą – zwaną Niemiecką, gdyż to w niej znajdował się kościół św. Jakuba Starszego. Wisła Polska podlegała kościołowi w Brzeźcach.

¹¹² Po porównaniu zapisów innych miejscowości wydaje się, że druga z liter to „ę”. Zawiera ona jakby podwójne zaokrąglenia u dołu, co może oznaczać zastosowanie jednego z polskich znaków alfabetu, tym bardziej że pisarz użył już go w nazwie „Lęki”.

¹¹³ Nazwa ta została dopisana być może w późniejszym czasie. Z innych miejscowości tego dekanatu z głównym miastem *Bithom*, leżących w pobliżu granicy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, można wymienić: *Michałkowicze* (Michałkowice) oraz *Radzianków* (Radzionków).

¹¹⁴ AKKK, sygn. Reg. C. 10 – Contributionis Sextuplae Dioecesis Cracouiensis In Synodo Provinciali Warsaviensi Anno D[omi]ni 1634 Laudat[e] [...] – dekanat pszczyński: karty 69 v.–70 r., dekanat bytomski: karty 71 r.–72 v.

¹¹⁵ Prawdopodobne jest, że zamiast litery „t” może występować również „c”.

Mysłowice (Mysłowice); *Bogucice* (identyczny zapis ze współczesną nazwą dzielnicy Katowic) oraz *Dziekano[wice?]*¹¹⁶ (Dzieńkowice). W dekanacie oświęcimskim (*Decanatus Oswiecimensis*) odnaleźć można natomiast *Oswicim* oraz *Janißewice* (Jawiszowice).

Księga kontrybucji (1637)

Brak niektórych nazw lub ich zatarcie (czy też wyblaknięcie inkaustu) przy rysunkach miasteczek i wsi na mapie A. Hindenberga stanowi problem w ustaleniu, jak w czasie powstawania tego dzieła były one określane. Pewną wskazówkę może przynieść kolejne źródło pochodzące z 1637 roku¹¹⁷. Znalazł się w nim również dekanat pszczyński (*Decanatus Psczynensis*), a w nim zapisy dotyczące tworzących go miejscowości: *Plcina alias Plesna* (Pszczyna) oraz *Gothaltowice* (Goczalkowice); *Czwiklice* (Ćwiklice); *Brzescie* (Brzeźce); *Łaki* (Łąka); *Mikulow* (Mikołów); *Miedzna* (Miedzna); *Thychi* (Tychy), *Wisła* (Wisła Mała); *Szuszec* (Suszec); *Woszyce* (Woszczyce); *Łędziny* (Łędziny); *Studzionka*; *Noua Wilamouice* oraz *Komorowice* (dwie ostatnie miejscowości leżące już poza ziemią pszczyńską). Z interesujących nas danych dla dekanatu bytomskiego (*Decanatus Bytomiensis*) znajdują się w księdze nazwy: *Mysłowice* (Mysłowice); *Bogucice* oraz *Dzieskanow* (Dzieńkowice). Dekanat oświęcimski tworzyły ówczesnie m.in. *Oswicim* oraz *Janiszewice* (Jawiszowice).

Księga kontrybucji (1643)

Ostatnia z przejrzanych ksiąg w archiwum krakowskim pochodzi z 1643 roku¹¹⁸. Z dwóch śląskich dekanatów: pszczyńskiego (*Decanatus Psczynensis*) i bytomskiego (*Decanatus Bytomiensis*) leżących w obrębie diecezji krakowskiej interesują nas prawie wszystkie nazwy wsi parafialnych pierwszego z nich: *Plcina alias Pleßna* (Pszczyna), *Gothaltowice* (Goczalkowice); *Czwiklice* (Ćwiklice); *Brzescie* (Brzeźce); *Łaki* (Łąka)¹¹⁹; *Mikulow* (Mikołów); *Miedzna* (Miedzna); *Thichi* (Tychy), *Wisła* (Wisła Mała); *Szuszec* [?] (Suszec); *Woszyce* (Woszczyce); *Łędziny* (Łędziny); *Studzionka*; *Noua Wilamouice* oraz *Komorowice*. Drugi z dekanatów z miastem Bytom tworzyły również m.in. trzy parafie leżące na Górnym Śląsku: *Mysłowice* (Mysłowice); *Bogucice* oraz *Dzieskanow*¹²⁰ (Dzieńkowice). Pod ostatnią z miejscowości można odnaleźć adnotację *Dzieskanowice*. Być może w tym roku starano się wierniej oddać właściwą nazwę wsi.

¹¹⁶ Na końcu wyrazu zastosowano abrewiację.

¹¹⁷ AKKK, sygn. Reg. C. 11 – [Regestrum Contributionis Dioecesis Cracoviensis, 1637 – dekanat pszczyński: karty 67 v.–68 v, dekanat bytomski: karta 71 r.

¹¹⁸ AKKK, sygn. Reg. C. 12 – CONTRIBUTIONIS NOVE[M] SIPLARU[M] Dioecesis Cracoviensis In Synodo Prouinciali Warsauiensis Anno D[omi]ni 1643 Laudat[e] – dekanat pszczyński: strony 132–138, dekanat bytomski: strony 139–143.

¹¹⁹ Warto zwrócić uwagę na tę formę, ponieważ pisarz zastosował liczbę mnogą, a nie pojedynczą, jak to zwykle czyniono (l. poj. – ta Łąka).

¹²⁰ Na końcu wyrazu zastosowano abrewiację.

Wizytacje (1598–1792)

Przy wykorzystaniu tego rodzaju źródeł w odniesieniu do pszczyńskiego wolnego państwa stanowego należy w pierwszej kolejności ustalić, czy dana miejscowość była częścią archidiecezji wrocławskiej, czy też należała do jednego z dwóch dekanatów leżących na Górnym Śląsku, ale podległych biskupowi krakowskiemu. Jest to bardzo istotna informacja, gdyż teren, na którym istniało pszczyńskie wolne państwo stanowe, podzielony był pomiędzy dwie kościelne jednostki, a mianowicie diecezję wrocławską oraz krakowską. To istotne m.in. przy poszukiwaniu źródeł, ponieważ aż do 1821 roku¹²¹ dwa z dekanatów leżących na wschodzie ówczesnego Śląska, tj. część bytomskiego oraz cały pszczyński, podlegały diecezji krakowskiej¹²².

Biskupa krakowskiego Jerzego Radziwiłła z 1598 roku

Najstarsza wizytacja, do jakiej możemy sięgnąć, dotyczy 1598 roku i odbyła się z polecenia biskupa krakowskiego. To źródło było przedmiotem zainteresowania już przed wybuchem II wojny światowej¹²³. Protokoły wizytacyjne zostały spisane przez notariusza Stanisława Ziębę, który w tytule umieścił m.in. nazwy dwóch interesujących nas śląskich dekanatów: *Bytomiensis et Blscimensis*¹²⁴. Przeprowadzona na polecenie biskupa J. Radziwiłła wizytacja przyniosła tylko częściowo wyczerpujące dane o stanie parafii obu wspomnianych dekanatów. O ile w odniesieniu do bytomskiego trzy interesujące nas parafie, tj. myśłowicka, bogucicka i dzieckowicka, były w rękach katolików, to w drugim z nich – pszczyńskim – te, których nie przejęli protestanci, należały do mniejszości. Katolickie pozostały tylko: „Łędziny z Chelmem, Bojszowy i Ćwiklice”¹²⁵. Ten fakt ma ogromne znaczenie, gdyż wspomniane parafie zostały opisane bardzo szczegółowo, a w wizytacjach, które ich dotyczą, pojawiają się również toponimy nie tylko miejscowości parafialnej, lecz także wsi do niej przynależnych. Na przykład w sprawozdaniu, które znajduje się pod nagłówkiem *VILLA*

¹²¹ Należy jednak być ostrożnym, gdyż data przejścia ostatecznie przez biskupa wrocławskiego w tym roku parafii leżących na Górnym Śląsku, a podległych wcześniej biskupowi w Krakowie, nie oznacza, że wszystkie źródła z lat poprzedzających tę datę znajdują się w ostatnim z miast. Autor artykułu w czasie kwerendy źródłowej do pracy doktorskiej korzystał z wizytacji z 1792 r. dotyczącej dekanatu pszczyńskiego w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu. Zob. Archiwum Archidiecezjalne i Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu, *Visitatio ecclesiarum decanatus Plessensis* [Pszczyna], dokładny opis dekanatu po polsku z roku 1792, sygn. 2 b 231.

¹²² Szerzej zagadnienie to opisano w jednym z artykułów. Zob. F. Maroń: *Proces kształtowania się...*, s. 187–248. Zawiera interesujące zapisy nazw trzech wsi, które stanowiły własność biskupa krakowskiego, mimo że położone były na Górnym Śląsku, np. *der Dörfer Chelm, Imlin und Koszytow* (1798); *der drei Dörfer Chelm, Jemlin Und Koszytow* (1798) – por. s. 190. Autor przywołuje również treść dokumentu księcia Jana II opawsko-raciborskiego spisane w języku łacińskim. Zapis nazw wspomnianych wsi z 1391 r. to: [...] *villas nostras videlicet Chelm, Iemeline. Cosschuaw in districtu nostro Plessnensi sitas* [...]. Por. s. 197.

¹²³ M. Wojtas: *Akta Wizytacji Dekanatów Bytomskiego i Pszczyńskiego, Dokonanej W Roku 1598 Z Polecenia Jerzego Kardynała Radziwiłła, Biskupa Krakowskiego*. Katowice 1938.

¹²⁴ Co interesujące, na okładce książki odnotowano je w innej formie: *Decanatus [...] Bitomien et Plescen*. Należy wziąć pod uwagę, że zapis ten może być późniejszy. Tamże, s. 19.

¹²⁵ Tamże, s. 20.

BOGUCICE¹²⁶, znalazły się następujące wyrażenia: *in Bogucice; ex Mysłowice*¹²⁷; *ex Bogucice, Załęże et nova villa Katowice*¹²⁸. Z kolei w wizytacji dotyczącej Mysłowice (OPPIDUM MYŚLOWICE) znalazły się poza miejscowościami leżącymi na terenie pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, takimi jak: Rozdzień (*ex villa Rozdzień*) czy Brzezinka¹²⁹, także wsie leżące za rzeką Brynicą. Stanowiły one wówczas, a także przez kolejne dwa stulecia nieodłączną część parafii myślowickiej¹³⁰. Również trzecia z miejscowości dekanatu bytomskiego została zapisana w 1598 roku – co warto podkreślić – w identycznej formie jak współcześnie używana, oficjalna nazwa: VILLA DZIECKOWICE (w tekście także bez zmian: *in villa Dzieckowice*).

W opisie parafii dekanatu pszczyńskiego (*Decanatus Plscimensis*) odnaleźć możemy zarówno nazwy tożsame z obecnie obowiązującymi, np.: *Lędziny*¹³¹; *Chełm*; *Urbanowice*, jak i formy „archaiczne”, by wymienić tu: *Paprociany* (Paprocany) i *Imielno* (Imielin). Poza wspomnianym miasteczkiem Mysłowice, jeszcze tylko trzy ośrodki ziemi pszczyńskiej miały charakter miejski: OPPIDUM BIERUN; OPPIDUM MIKUŁÓW oraz CIVITAS BLSCINA. Jak można zauważyć, tylko ta ostatnia została nazwana miastem¹³², zaś inne figurują jako „miasteczko”. Pozostałe nazwy wsi parafialnych są identyczne lub zbliżone do współcześnie używanych, co wynika z faktu, że zapewne notariusz Zięba spisujący tekst wizytacji, jak i sam wizytujący archidiakon Krzysztof Kazimirski, wysłannik biskupa Radziwiłła z Krakowa, używali języka polskiego, np. VILLA BOISZOWY; VILLA CWIKLYCE; VILLA MIEDZWINA; VILLA GORA; ANTIQUA VILLA¹³³. Tylko raz – ostatni przykład – nazwa wsi została zlatynizowana, a zapis ten dotyczy Starej Wsi koło Pszczyny. Na końcu w opisie dekanatu pszczyńskiego odnotowany został Strumień, przyłączony jednak wcześniej do ziemi cieszyńskiej. Figuruje w spisie jako OPPIDUM STRUMIEN¹³⁴.

¹²⁶ Zachowano oryginalną pisownię ze źródła, włącznie z faktem użycia wersalików (także przy cytowaniu kolejnych przykładów).

¹²⁷ Nazwa miasteczka Mysłowice została zapisana w tej wizytacji również w dość nietypowej formie: *iuris patronatu haeredum oppidi Maslowice*. Tamże, s. 87.

¹²⁸ Tamże, s. 88.

¹²⁹ *Ad parochiam pertinent oppidum Mysłowice, Siedlec [...] Bręczkowice, Brzezinka, Szopienice, Rozdzień*. Tamże, s. 93.

¹³⁰ Spośród kilku nazw można przykładowo wymienić tu dwie: *de villa Niwka* oraz *de villa Porąbka*. Tamże, s. 92.

¹³¹ W miejscu, gdzie spisujący podawał miejscowości należące do parafii lędzińskiej pojawia się raz forma: *Lędziny*. Zob. Tamże, s. 99.

¹³² Nazwa Pszczyna została w tym jednym rękopisie odnotowana pod wieloma obocznościami, np. *liberii baronis a Pscima; In Plscima; ex agris civitatis Bscima; in Plsina; in Pscina* oraz *in Plscina*. Zob. Tamże, s. 106–109.

¹³³ Warto w tym miejscu przywołać także pozostałe zapisy: VILLA BRZEŹCZE; VILLA SUSIECZ; VILLA MOKRA; VILLA WOSCZYCE; VILLA ŁAKA; VILLA WISŁANIEMIECZKA; VILLA STUDZIENKA; VILLA GOCZAŁKOWICE, VILLA TYCHY.

¹³⁴ Zmiana statusu nastąpiła dosyć późno, gdyż dopiero 13 lutego 1482 r. książę Kazimierz II na prośbę Mikołaja Brodeckiego – swojego marszałka, który zakupił miejscowość dwa lata wcześniej, „zadośćczyniąc wioskę Strumień podniósł do rzędu miasta”. Zob. O. Kuśka: *Mikołaj Brodecki założyciel miasta Strumienia*. Strumień 2018, s. 12.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że na jednej ze stron wizytacji wymienione zostały obok siebie wszystkie miejscowości dekanatu pszczyńskiego¹³⁵.

Biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego z lat 1601–1605 oraz kolejne z lat: 1611, 1619 i 1668

Następna wizytacja z Krakowa, tym razem na zlecenie biskupa Bernarda Maciejowskiego, miała miejsce w latach 1601–1605, zaledwie po kilku latach od poprzedniej. Porównanie danych da nam odpowiedź na pytanie, czy nazwy miejscowe ziemi pszczyńskiej oddano w protokołach wizytacyjnych identycznie, jak w tych sporządzonych na zlecenie biskupa Radziwiłła, czy też różnią się one znacznie, a jeśli tak, to czy dla wszystkich miast i wsi. Liczba toponimów w protokołach wizytacyjnych nie jest duża. Nazwy miejscowe pojawiają się na jej kartach tylko raz dla każdej z miejscowości. Na *Decanatus Plscinen*.[sis] składały się ówczesznie według tego spisu: *Lendziny, Boiszowy, Cwiklice*, które były w rękach katolików, oraz *Oppidis Plscina, Biorun, Strumien, et Villis Miedzna, Gora* [;] *Antiqua* (zapewne chodzi o Starą Wieś, zob. wizytacja z 1598 roku), *Villa Brzeszczow, Susiecz, Mikołow, Mokra, Lanka* [lub *Łanka*], *Studzienka, Wisła niemieccka, Goczałkowice, Tychy*, gdzie kościołami zarządzali pastory¹³⁶.

Wizytacja ta objęła również leżący na północy dekanat bytomski i trzy należące do niego miejscowości: miasteczko Mysłowice i dwie wsie: Bogucice i Dzieckowice. Nazwy, jakie zapisano na kartach protokołów, są identyczne jak współcześnie w odniesieniu do pierwszej z nich *Mysłowice*, zaś do dwóch pozostałych są bardzo zbliżone: *Bogucice*¹³⁷ i *Dzieckowice*.

Jak widać po zestawieniu nazw z tych dwóch następujących po sobie wizytacji niektóre toponimy są zapisane identycznie, np. *Studzienka, Mokra, czy Susiecz*, inne różnią się, np. *Łąka* i *Lanka* (*Łanka* [?]), *Miedzwna* i *Miedzna* czy *Cwiklyce* i *Cwiklice*.

W protokole wizytacji zleconej przez biskupa krakowskiego Piotra Tylickiego z 1611 roku odnotowano m.in. dane dotyczące parafii dekanatu bytomskiego. Dzięki nim możemy przeanalizować nazwy miejscowe dla trzech z nich. W protokole z pierwszej miejscowości odnotowano następujące interesujące nas toponimy: *Villa Bogucice; Missalia ex [...] villis Bogucice, et Zaleze; Ex villa denova* [?] *notice* [?] *dicta Katowice* oraz *Bogucice Zaleze Katounice Kuznicza*. Liczne nazwy miejscowe zostały zapisane w opisie parafii myślowickiej, co wynikało z jej rozległości oraz należących do niej miejscowości, także leżących poza Śląskiem¹³⁸. Z ostatniej, a zarazem najmniejszej parafii w Dzieckowicach wizytacja zawiera jeden zapis: *Villa Dziecko-*

¹³⁵ Są to, cytując źródło: *villa Boiszowy, Brzesce, Ćwiklice, Chelm, Lędziny, Łąka, Miedzna cum capellis filialibus Grzawa et Góra, Mokre, Strumień, Studzionka, Suszec, Tychy, Wisła (Teutonica) Woszczyce. Tres urbanae paroeciae, Plesnensis, Mikoloviensis, Bieunensis et aliae rusticanae*. Opis ten w jednym szczególe nie zgadza się ze stanem faktycznym, gdyż Strumień od ponad stu lat posiadał już prawa miejskie. Zob. M. Wojtas: *Akta Wizytacji Dekanatów...*, s. 100.

¹³⁶ Należy zwrócić uwagę na te dwie informacje. Mikołów został zaliczony tu w poczet wsi, zaś wśród miast figuruje jeszcze związany z ziemią cieszyńską Strumień. Brak również parafii Chelm, którą w późniejszym czasie wymieniano już jako należącą do dekanatu pszczyńskiego.

¹³⁷ W protokole nie wspomniano o wsiach Zależe i Katowice.

¹³⁸ Były to m.in.: *Oppidum Mysłowice; Oppidum Mysłowicze. Villa Brzeszczowice. Brzezinka. Sopianice. Rozdzen. Kuznicza. Pogonia. Zagorze. Siedlec. Klimuntow. Bor de nova* [...] *Niwka*.

wicze. W protokole odnotowano również prawdopodobnie jeszcze jedną ze wsi, która podlegała bezpośrednio biskupowi krakowskiemu. Chodzi o wieś Chełm – *Villa Chełm (tituli Sanctissimi Trinitatis)*. Księga wizytacji biskupa Tylickiego niestety nie zawiera danych dla dekanatu pszczyńskiego.

Kolejne materiały, jakie można wykorzystać do badań, to protokoły wizytacyjne wysłanników biskupa krakowskiego z 1619 i 1668 roku¹³⁹. Autor niniejszego artykułu pragnie tylko zasygnalizować ich istnienie oraz przywołać jeden przykład z odnotowanych w nich nazw miejscowych. Pozwoli to – w zestawieniu z innymi źródłami – ukazać ogromne zróżnicowanie zapisów nazwy miasteczka Bieruń przez dwieście lat (zob. tabela 5). Mnogość wersji może dziwić tym bardziej, że nazwa miasteczka nie jest zbyt skomplikowana (por. np. Międzyrzecze czy Łaziska Górne). Ewentualne problemy, biorąc pod uwagę współczesną nazwę, mogli mieć piszący tylko z ostatnią z liter – „ń”.

Tabela 5

Nazwy miasteczka Bieruń zapisane w kolejnych wizytacjach diecezji krakowskiej w latach 1598–1792

1598	1601–1605	1619	1668	1720	1792
OPPIDUM BIERUN*	Biorun	Biorvn Opidvm	Bieron Oppidum	Biroń Oppidum; Bierun ¹⁴⁰	Bieroń; w Bieruniu

* Zachowano oryginalny zapis wersalikami.

Biskupów wrocławskich z lat: 1652, 1679 i 1687

Wizytacje diecezji wrocławskiej z II połowy XVII wieku mogą z kolei posłużyć do ustalenia nazw wsi leżących na południowo-zachodnim krańcu pszczyńskiego wolnego państwa stanowego. W większości należały one do rodów szlacheckich, a nie do Promnitzów – panów na Pszczyńcu. Toponimy zawarte w protokołach wizytacyjnych z 1652 roku oraz dwóch kolejnych z 1679 i 1687 roku dają rozeznanie, jak w tej części ziemi pszczyńskiej nazywano te miejscowości czy też jak nazwy zapisywano w tym czasie (czy podlegały zmianom oraz jak w niektórych wypadkach bardzo się różniły).

Tabela 6

Nazwy wsi Pielgrzymowice, Szeroka, Krzyżowice, Bzie Zameckie oraz Warszawice zapisane w wizytacjach przeprowadzonych w II połowie XVII wieku w diecezji wrocławskiej

1652	1679	1687
Pielgrzymowice	in Pago Pielgrzymovize; ex Pago Pielgrzymovice	in pago Pielgrzimowitz

¹³⁹ *Bieruń. Monografia...*, s. 218.

¹⁴⁰ Prawdopodobnie w późniejszym czasie pod oryginalnie wpisaną nazwą umieszczono za literą „B” dalszy ciąg, a mianowicie „ierun”, co daje się odczytać jako *Bierun* i zapewne było bardziej adekwatne od ogólnie przyjętej nazwy tego miasteczka. Zob. Tamże, s. 220.

in villa Szeroka	In villa Szyrakow	in pago Syroka
Krzyżowice; in Krzyżowicz	Krzyżowice; ex villa Krzyżowice	In pago Kreitzendorff vulgo Krzyżowitz; ex pago Creitzendorff
ad villam Bzie	In pago Bdzy, Germanice Gultendorff	In pago Goltmansdorff vulgo Bzie
in villa Warssowice	in villa Warssonice	In pago Warschowitz

Już pierwszy rzut oka na dane umieszczone w kolumnach tabeli 6 skłania do kilku wniosków. W najstarszej z wizytacji z połowy XVII wieku nazwy brzmią polsko i poza kilkoma literami (np. zdublowane „s” w nazwie „Warssowice”) są zbieżne z obecnie funkcjonującymi, np. *Pielgrzymowice* czy *Szeroka*. W wizytacji z 1679 i kolejnej z 1687 roku podawano dwie wersje w odniesieniu do tej samej wsi, aby podkreślić ich odmienne (polskie i niemieckie) brzmienie. Co interesujące, nie zawsze polegało to na modyfikacji (zniemczeniu) nazwy polskiej, jak to miało miejsce w wypadku Krzyżowic, gdzie brzmiała ona *Kreitzendorff*. Zdarzało się bowiem, że polska nazwa odbiegała zupełnie – zarówno etymologicznie, jaki i fonetycznie – od niemieckiej wersji, np. *Bdzy* – *Gultendorff*¹⁴¹ oraz *Goltmansdorff* – *Bzie*.

W tekstach poszczególnych wizytacji odnaleźć można także nazwy innych miejscowości, np. leżących na ziemi pszczyńskiej, ale już w diecezji krakowskiej, a także inne wsie i miasta spoza pszczyńskiego wolnego państwa stanowego. Do pierwszej grupy możemy zaliczyć toponim w zdaniu: *primam Supra villam dictam Wisła Niemiecza* (Niemiecka Wisła), zaś do drugiej: *in civitate Sora* (miasto Żory), *ex villa Baranowice* (Baranowice koło Żor), *in oppido Strumien* (Strumień) i leżąca na południe od niego wieś: *de villa Zabloci; item villa Zabłaci* (Zabłocie).

Biskupa krakowskiego Konstantego Felicjana Szaniawskiego z 1720 roku

Jak na to wskazywał w swoim artykule ks. Franciszek Maroń w odniesieniu do I połowy XVIII wieku, „dziwnym zbiegiem okoliczności przeprowadzili biskupi: wrocławski i krakowski prawie równocześnie w latach 1719 i 1720 wizytacje generalne”¹⁴². W artykule autor wykorzystał protokoły tej ostatniej. Znalazły się w niej nie tylko nazwy ośrodków parafialnych, lecz także liczne toponimy wsi. Spis poszczególnych parafii nie jest alfabetyczny. Nie są one również w tym źródle opisane po kolei, według umiejscowienia na mapie dekanatu pszczyńskiego. Zostaną przytoczone w szyku, jak ma to miejsce w rękopisie¹⁴³: *Chel̄m; Boysowy, in Villa Boysowa* (oraz przynależna do niej wieś Jedlina: *in Bonis Villae Jedlina*); *Miedzna* oraz należące do niej miejscowości: *Rdzawa; Gora; Zawada; Miedzyrzecze; Wola; Frydek; Gelowice; Brzostowka*. Jedną z największych parafii odnotowanych w tym źródle była parafia mikołowska, wymieniona wraz z wsiami należącymi do kościoła św. Wojciecha

¹⁴¹ Wyraźnie piszący podkreślił, że nazwa ta jest niemiecka (*Germanice*).

¹⁴² Autor we wstępie zaznaczył, co będzie efektem zestawienia tych dwóch źródeł: „Pozwala nam to na dokładniejsze ustalenie daty, która będzie podstawą niniejszego regionalnego zarysu dziejowego oraz na przekrojowe porównanie poziomu życia parafialnego w dwóch ze sobą sąsiadujących diecezjach”. Zob. F. Maroń: *Parafia górnośląska w pierwszym ćwierćwieczu XVIII w.* „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” nr 5, 1972, s. 151–225.

¹⁴³ Wyjątek zastosował autor w wypadku Wisły Niemieckiej, która w oryginale znajduje się za Woszczycami.

w mieście Mikołów: *Mikulow Oppidum; De Villa Wilkowice Missalium; De Villa Srednie Łaziska; De Villa Gorne Łaziska, De Villa Dolne Łaziska; De Villa Podlesie, De Villa Zarzece antea Vniczow; In Villa Wilkowie*¹⁴⁴.

W wizytacji z 1720 roku używano (choć nie zawsze) również polskich znaków. Przywołane już nazwy: *Chelm, Łaziska* czy *Mikulow* wskazują na wykorzystanie litery „ł”. W opisie miasteczka Bieruń zastosowano na końcu literę „ń” – ale tylko w tytule (*Biroń Oppidum*). W pozostałych wersjach pisarz nie postawił już nad literą kreski: *ex Opido Bierun; oppidum Bierun, Porabka, Biiaszowice, Kopania, Jajosty, Cielnice, Vrbanowice, Jaroszowice*. Z kolei wymieniając parafię ćwiklicką, nie zastosowano polskiej pisowni wsi, w której znajdował się kościół: *Cwiklice; Villae Cwiklice et Rudattowice*. Pozostałe zapisy miejscowości dekanatu pszczyńskiego to: *ex Landziny; ex villa Landziny; Ex Villa Imielnie; Tychy; ex Villa Tychy et Paprociny; Psczyna Oppidum; in Villa Goczałkowice; in Villa Stara Wies prope Plesnam*. Co interesujące, w tym samym źródle Pszczyzna kilka stron dalej pojawia się jako miasto *Ex Civitate Plesna*, zaś jeszcze dalej znów jako miasteczko: *Oppidum Plesna alias Psczyna*¹⁴⁵. Na terenie omawianego tu dekanatu w południowej jego części istniały jeszcze opisane w wizytacji następujące parafie: *Łąka; Brzescie*¹⁴⁶ (Brzeźce wraz z podlegającą jej wsią Wisła Polska – *de Villa Vistula Polonicali; in Wisła Polonicali*) oraz *Niemiecka Wisła*. Na zachodzie zlokalizowane były trzy ostatnie z wymienionych parafii: *Woszczyce*, dla których wymieniono wszystkie podlegające jej wsie oraz przysiółek: *In Zawadka* (właściwa nazwa to „Zawada” – w wizytacji podano zdrobniałą wersję, co może być mylące, zważywszy, że na południowym-wschodzie ziemi pszczyńskiej istniała wieś Zawadka – koło Miedźnej); *Gardawice* (a także należące do niej *Mosciska*); *Krolowka; Zgon; Palowice*, a także *Mokra (in Mokra)* oraz *Suszez* (a w niej wieś: *Kryry – in Villa Kryry*).

W zapisach dotyczących wsi kościelnych z terenu Śląska znajdują się również nazwy miejscowe spoza jego granic, np. *Ex Villa Jaworznia* czy też *de Siewior*¹⁴⁷. Druga z opisanych interesujących nas jednostek kościelnych – dekanat bytomski – zawiera m.in. nazwy następujących miejscowości: *Dzieckowice (Dziechowice; in Dziechowice)*; miasteczko *Mysłowice (Mysłowice Oppidum; in Mysłowice, Porąbka*¹⁴⁸; *Rozdzien Villa; Siepięniec Villa* (nazwa ta, choć trudno się tego doszukać, dotyczy Szopienic). Ostatnia ze wsi parafialnych to *Bogucice*. Toponim ten w identycznej

¹⁴⁴Warto w tym miejscu odnieść się do dwóch ostatnich z nazw. Przy nazwie wsi Zarzece podano również dawną, zanikającą nazwę „Uniczowy”. Co interesujące, była ona pierwotnie używana w stosunku do trzech wsi (Podlesia, Zarzeza i Piotrowic). W odniesieniu do wsi Wilkowyje należy przywołać nazwę, którą możemy uznać za bardzo rzadko spotykaną, a mianowicie *Wilkowice*. Ta forma pojawia się również na jednej z map z I połowy XVIII w., o czym dalej przy omówieniu źródeł kartograficznych.

¹⁴⁵W opisie parafii pszczyńskiej znalazły się zarówno nazwy wsi należące do niej (*ex villa Piasek; ex villa Jankowice; In Villa Kobier; Kobierz; Poręba*), jak też zlokalizowane w innych częściach pszczyńskiego wolnego państwa stanowego. Do tych ostatnich możemy zaliczyć toponimy: *in Villa Orzesze; In Villa Cielmice; in Golawietz*. Z kolei w wizytacji dotyczącej sąsiedniego dekanatu bytomskiego w treści poświęconej parafii myślowickiej znalazł się interesujący zapis: *Dominum de Plezyna*.

¹⁴⁶W opisie wsi odnaleźć możemy także toponim wsi z parafii pszczyńskiej: *Villae dictae Poremba*.

¹⁴⁷Wieś Jaworzno oraz Siewierz.

¹⁴⁸Porąbka – należąca do parafii myślowickiej, ale położona już za Brynicą.

formie, jak ma to miejsce współcześnie, pojawia się aż cztery razy w tym źródle, np. *Bogucice; ex Bogucice*¹⁴⁹.

Biskupa krakowskiego Feliksa Pawła Turskiego z lat 1792–1793

Pod koniec XVIII stulecia miała miejsce wizytacja, którą w imieniu biskupa krakowskiego przeprowadził ks. Franciszek Bartuzel – komisarz dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego. W latach 1792–1793 miał on zweryfikować spisane odpowiedzi na pytania nadesłane rok wcześniej. Jest to ostatnia z wizytacji, z której nazwy miejscowe autor niniejszego artykułu pragnie przywołać jako materiał porównawczy. Oryginał zebranych w całość protokołów znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu. Tu jednak w odniesieniu do dekanatu pszczyńskiego jako dwa przykładowe protokoły posłużą kopie zachowane w aktach parafialnych. Pierwsza z nich pochodzi z parafii św. Klemensa z Łędzin¹⁵⁰. Już sam układ protokołów i pytania dają nam stuprocentową pewność, że w tekście odnajdziemy nazwy miejscowości (zarówno należących do kościoła, jak i tych, w których istniały sąsiednie ośrodki parafialne). Sama nazwa wsi, w której znajdowała się świątynia, została w tekście oddana w dwojaki sposób: *Lendzin* oraz *Lendźin*¹⁵¹.

Parafia łędzińska nie należała do jednowioskowych, stąd w protokole odnaleźć można poza przysiółkami łędzińskimi, takimi jak: *Kopańiny zwane Zamoście; Ławki; Blech*, także leżące w okolicy liczne wsie, a mianowicie: *Wesoła; Wieś Krasowy; Kosztowy; Wieś Imielenie; Wieś Smarżowice; Wieś Goławiec; Wieś Scierńnie; Wieś Gorki Pszczenskie*. W jednym z kolejnych punktów część nazw wsi zapisana została w nieco odmiennie formie: *Wessola, Krassowy, Kosztowy y Imieleń*.

Protokół związany z wizytacją, której dokonał ks. F. Bartuzel pod koniec XVIII wieku, zachował się w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach także dla miejscowości Łąka leżącej na południu ziemi pszczyńskiej¹⁵². Podobnie jak w Łędzinach, nazwa wsi pojawia się w tym „sprawozdaniu” w dwóch wersjach: w nagłówku oraz przy podpisie plebana na samym końcu w formie *Łąka*¹⁵³, zaś we właściwym tekście

¹⁴⁹W tym czasie należały do istniejącego tam kościoła m.in.: *Załęże (in Villa vero Zaleze), Katowice, Dąmbrowka* czy też *Brwinow*.

¹⁵⁰Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach (dalej: AAKat), Archiwum parafii w Łędzinach (św. Klemensa), sygn. 13/33 – Inventarien verzeichniss (1792–1864).

¹⁵¹Pierwsza z form znajduje się w łacińskim nagłówku, zaś druga w pierwszym z paragrafów, które już spisano w języku polskim (*Kościół Parafialny Wsi Lendźin, teraz murowany, nakładem Parafianów wystawiony w Roku 1770. [...] – AAKat, Archiwum parafii w Łędzinach (św. Klemensa), k. 1 r. i 2 r.* W kolejnym inwentarzu z 1828 r. nazwę wsi ks. Beer odnotował w oficjalnej niemieckiej wersji *Lendzin* – AAKat, Archiwum parafii w Łędzinach (św. Klemensa). W opisie granic możemy natomiast odnaleźć następujące miejscowości: *3. Kościół ten na wschod, graniczy z Parafią Chełmską, na południe z parafią Bierońską, na Zachod z Parafią Tyską, na pół Noc, z parafią Mysłowską, Dzieńkowską y Jaworską.* Poza Jaworzniem w dalszej części protokołu można odnaleźć jeszcze jedno z miast, które leżało poza Śląskiem, już na terenie zaboru austriackiego: *ma Miasto zagraniczne w Galicyi, odsiebie odległe, o półtory mile, na Południe, zwane Oświęcim* – AAKat, Archiwum parafii w Łędzinach (św. Klemensa).

¹⁵²AAKat, Archiwum parafii w Łące (św. Mikołaja), sygn. 16/6 – Stare inwentarze kościelne (1791–1889).

¹⁵³*Opisanie Kościoła Parafialnego we Wsi Łąka nazwaney Diecezji Krakowskiej w Dekanacie Pszczęńskim [...].* AAKat, Archiwum parafii w Łące (św. Mikołaja), sygn. 16/6, k. 3 r. Na kolejnej karcie powtórzone ten sam tekst, lecz nazwę miejscowości zapisano już w odmiennie formie: *we Wsi Łonka nazwaney*.

jako *Łonka*¹⁵⁴. W punkcie 3 jednego z paragrafów pytanie dotyczyło opisu granic oraz sąsiednich parafii. Pleban przy tej okazji podał również – co zrozumiale – nazwy miejscowe¹⁵⁵. Poza tymi toponimami nazwy miejscowości w pozostałej części protokołu należą jednak do rzadkości¹⁵⁶.

Wizytacja z lat 1792–1793 dekanatu bytomskiego została wydana drukiem. Dzięki temu dysponujemy możliwością zweryfikowania nazw ujętych w poszczególnych protokołach dla interesujących nas trzech parafii z północno-wschodnich terenów pszczyńskiego wolnego państwa stanowego. Zostały one spisane w języku łacińskim oraz polskim. Miasteczko Mysłowice pojawia się w nim kilkakrotnie: *Oppidum Myslowice; eccle(s)iae Myslovicensis; Opis stanu farnego kościoła myśłowskiego*¹⁵⁷ *etc. utintus; 1. Kościół farny w miasteczku Mysłowicach w Śląsku*. Każdy z protokołów zawiera również odpowiedzi na pytanie o miejscowości, które należały do konkretnej parafii¹⁵⁸.

W protokole z Bogucic nazwa wsi została zapisana przez ówczesnego plebana następująco: *1. Kościół parafialny jest w wsi Bogucicach fundowany z drzewa; przy samej wsi Bogucicach; jest wieś Bogucice; z Bogucic*. Z kolei w języku łacińskim można odnaleźć dwie wersje: *Eccl(es)ia Boguczyc(e)nsis; Actum Boguczycii die 28 Sept(embri)s 1792* oraz *Boguczycium villa*. Opis parafii zawiera również nazwy wsi parafialnych oraz innych leżących poza jej granicami: *Katowice Załęże, Dąbrówka; na dziesięcinie dworskiej Katowski(ej) oraz Mikulów; prócz Mikulowa*.

W protokole wizytacji ostatniej z parafii, a mianowicie dzieckowickiej, odnaleźć można m.in. następujące toponimy: *Villa Dzieckowice; Actum Dzieckowicii die 27 Sept(embri)s 1792; Opis kościoła dzieckowskiego; 1. W wsi Dzieckowicach w Górnem Śląsku diecezji krakowskiej dekanacie bytomskim w powiecie pszczyńskim jest kościół parafialny [...]; przyłączona do Dzieckowic*¹⁵⁹. Warto również przejrzeć treść

¹⁵⁴W paragrafie pierwszym odmieniono tę nazwę przy okazji opisu kościoła parafialnego: [...] *we Wsi Łonce iest drzewiany Formy podługowatey, [...]* – AAKat, Archiwum parafii w Łące (św. Mikołaja), sygn. 16/6. Z kolei w inwentarzu z 1828 r., który sporządził w języku niemieckim pleban Fryderyk Borowka, nazwa wsi wszędzie pojawia się w formie *Łonkau* – AAKat, Archiwum parafii w Łące (św. Mikołaja), sygn. 16/6, k. 24 r. i 37 r.

¹⁵⁵*Z tym Parafie graniczą na wschod Słońca Pszczyńska, na zachod Brzeska Dioecesi Krakowskiej, na południe Międzyrzyczka, Strumieńska Dioecesi Wractawskiej, na północ ta sama co y na wschod Pszczyńska Dioecesi Krakowskiej. Naybliższe są Miasta na wschod Pszczena w odległości wielkiej ćwierć mile, Strumień na zachod w odległości maley półtore mile* – AAKat, Archiwum parafii w Łące (św. Mikołaja), sygn. 16/6, k. 2 r.-2 v.

¹⁵⁶W paragrafie X (O Archiwie Kościelnym) znalazł się w punkcie 4 następujący zapis: [...] *y Martina Krocza Plebana Niemiecko Wiskiego Comendarza Lonckiego* – AAKat, Archiwum parafii w Łące (św. Mikołaja), sygn. 16/6, k. 19 r.

¹⁵⁷W punkcie pierwszym zapisano również inne nazwy miast zarówno leżących na Śląsku, jak i poza jego granicami: *Poblizsze miasto Myslowic w Śląsku jest Bytom [...], drugie miasteczko Mikulów; pod Oświęcimiem* – AAKat, Archiwum parafii w Łące (św. Mikołaja), sygn. 16/6, s. 47

¹⁵⁸Pleban myśłowicki także w tym wypadku szczegółowo je wymienił (przytoczone tu jednak będą tylko wsie leżące na Śląsku): *miasteczko Myslowice, jako też wsi średnich cztery: Brzenczkowice, Brzezinka, Rozdzień i Szopienice, a mniejszych dwie, Jonów i Słupna zwane*. Zdumiewa tutaj identyczne oddanie pisowni, w porównaniu ze współczesną nomenklaturą, prawie wszystkich miejscowości. Jedynie w nazwie wsi Brzeczkwice zamiast „ę” wstawiono „en”, zaś w toponimie Janów literę „a” zamieniono na „o”.

¹⁵⁹We fragmencie dotyczącym parafii i miejscowości sąsiadujących znalazły się m.in. następujące nazwy: *do Hełmu, Łędzin, Myslowic jest mila odległości*.

innych protokołów, gdyż można w nich odnaleźć przy okazji wymieniania duchownych miejsca ich pochodzenia, np. Paprocany oraz Tychy¹⁶⁰.

Księgi metrykalne (1607–1639)

Teren wolnego pszczyńskiego państwa stanowego w całości znajduje się dziś w granicach archidiecezji katowickiej. Omówienie najstarszych zapisów pochodzących z zachowanych ksiąg metrykalnych jest więc możliwe po przeanalizowaniu zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach¹⁶¹. Obowiązek prowadzenia zapisów chrztów i ślubów w Kościele powszechnym ma związek z zarządzeniami soboru trydenckiego z II połowy XVI wieku. Niestety księgi z tego stulecia nie zachowały się do naszych czasów, choć wiemy, że istniały w niektórych parafiach śląskich dekanatu bytomskiego¹⁶². W dekanacie pszczyńskim ówczesnie (pod koniec XVI wieku) takich ksiąg nie wykazano dla ani jednego kościoła¹⁶³. Najstarsze zapisy metrykalne chrztów i ślubów pochodzą w archidiecezji katowickiej z parafii św. Klemensa (w późniejszym czasie sakramentów udzielano w filialnym kościele pw. św. Anny, zlokalizowanym bliżej wsi) w Lędzinach (1608 i 1607). Pierwszy odnotowany ślub w księdze z Lędzin dotyczy nupturientów ze wsi Krasowy (*Krasow* lub – co bardziej prawdopodobne – *Krasowi*)¹⁶⁴, zaś pierwsze ochrzczone dziecko przyniesiono do chrztu z Cielmic (*Villa Cielmicze*)¹⁶⁵. Zapisy metrykalne z lat 30. XVII wieku, czyli z okresu, gdy tworzona była mapa A. Hindenberga, to m.in.: *de Villa Lendziny* (1636), *de Villa Crasowy i Kraśowy* (1637 i 1639), *de Gorki* (1639), *de Smarzowicze* i *de Villa Sciernie* (1640)¹⁶⁶. Księgi z I połowy XVII wieku, jeśli chodzi o teren pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, należą do rzadkości. Z tego okresu można jeszcze ustalić nazwy na podstawie księgi ślubów z parafii św. Marcina w Ćwiklicach. Na pierwszych jej kartach znajdują się następujące wersje nazw miejscowości, które leżały na jej terenie: *de Cwiklice* (1639, 1640), *de Cwiklicze* (1640); *de Rudoltowicze* oraz *de Rudoltowicze* (1640). Mężczyźni biorący ślub w kościele św. Marcina lub ich świadkowie pochodzili z innych parafii ziemi pszczyńskiej, np. *de*

¹⁶⁰Wizytacja z Mikulczyc z 1792 r.: *vicarius ecclesiasticus Martinus Czardyban Silesius Paprocicensis ex comitatu Plesnensi* oraz Tarnowskich Gór: *R(evere)ndus Georgius Kropka aetatis 34 Silesius Tychensis in Plesnensi decanatus itae villae*.

¹⁶¹Wydane w 2013 r. opracowanie w przejrzysty sposób przedstawia księgi chrztów, ślubów i pogrzebów, które znalazły się w wyniku centralizacji w katowickim archiwum. Zob. H. Dudala, W. Schäffer: *Księgi metrykalne w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach. Przewodnik po zespolu*. Katowice 2013. Od tego czasu pewne dane należałoby poprawić, zweryfikować lub uzupełnić, gdyż odnalezione zostały niektóre księgi uważane dotąd za skradzione lub zaginione, np. najstarsza księga metrykalna chrztów i ślubów z Pszczyny z lat 1654–1664 oraz w ostatnim czasie (wrzesień 2023 r.) dwie najstarsze księgi z Bierunia Starego, w tym zapisane w jednym tomie: chrztów i ślubów z lat 1677–1693 oraz pogrzebów z lat 1679–1683.

¹⁶²Szerzej na ten temat zob. W. Schäffer: *Czy najstarsza zachowana księga metrykalna pochówek w Polsce pochodzi z Mszany?* [W:] *Tajemnice kompaturek. Księga metrykalna z Mszany (1638–1775)*. Red. H. Dudala. Katowice 2016.

¹⁶³Tamże, s. 138.

¹⁶⁴AAKat, Księgi metrykalne (dalej: KM), sygn. 50/50 – Lędziny (św. Anny – filia św. Klemensa), Chrzty 1608–1630, Śluby 1607–1689, k. 16 v.

¹⁶⁵Ojcem dziecka o imieniu *Gawel (Gaulus)* był Jan Targel.

¹⁶⁶AAKat, KM, sygn. 50/51 – Lędziny (św. Anny – filia św. Klemensa), Chrzty 1625–1662.

Czarnkow (Czarków); *de Miedzna*; *de Villa Piasek* (toponimy z 1640); *de Goczalkowicze* (1641) oraz spoza jej terenu, np. z Bestwiny (*de Villa Bestwina*) oraz odległego miasta Niemodlin (*de Civitate Niemodlin*). Dwa ostatnie przykłady pochodzą z 1640 roku. Jak widać, w tym czasie zapisy nie noszą jeszcze śladów ziemczenia (wpływ na to miał zapewne spisujący księgę ks. Jan Wojciech Gallaszko[icz?]) – jak wynika ze strony tytułowej – ówczesnie zarządzający nie tylko parafią ćwiklicką, ale także pobliską z kościołem w Jawiszowicach)¹⁶⁷.

Dla północnej części wolnego pszczyńskiego państwa stanowego dysponujemy zaledwie kilkoma kartami, które dołączono do księgi z Bogucic, pochodzącymi zapewne ze starszej – niezachowanej do dziś. Zapisy, na jakie można się tam natknąć, pochodzą z 1628 i 1629 roku: *de uilla Boguczicze* (konsekwentnie trzymano się tej wersji); *de Fabrica Bogucen[si]*; *de uilla Katowicze*; *ex villa Piotrowicze*; *de uilla Załęże*¹⁶⁸.

Dla II połowy XVII wieku można badać nazwy miejscowości na podstawie ksiąg metrykalnych z takich parafii, jak: Bojszowy od 1654 roku, Tychy od 1677 roku czy też Mikołów od 1679 roku¹⁶⁹. Należy jeszcze wspomnieć w tym miejscu o jedynej księdze z zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach z I połowy XVII wieku z terenu diecezji wrocławskiej, która dotyczy chrztów, a pochodzi z miasta Żory. Zapisy w tej dudce były prowadzone chronologicznie, lecz z podziałem na ochrzczonych, którzy urodzili się w poszczególnych miejscowościach, takich jak: miasto Żory oraz wsie Baranowice, Osiny czy też Rogoźna. Wśród tych ostatnich odnaleźć można także stronę z nagłówkiem z nazwą Suszca, leżącego już na terenie wolnego pszczyńskiego państwa stanowego. Pierwsze zapisy w tej dudce pochodzą z 1629 roku, a dla niektórych wsi z 1630 roku. Co istotne występują w niej także nazwy miejscowości, które na swojej mapie umieścił A. Hindenberg, w tym interesującą nas szczególnie wieś Suszec¹⁷⁰.

Kongregacje dekanalne: dekanat pszczyński 171 (1691–1756) i bytomski (1696–1787)

Księgi kongregacji dekanalnych należą do bardzo rzadkich źródeł. Na terenie obecnej Polski zachowało się ich zaledwie kilka. W odniesieniu do interesującego nas terenu wolnego pszczyńskiego państwa stanowego dysponujemy dwoma tego rodzaju źródłami, z których oba znajdują się w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach. Chodzi o księgę kongregacji dekanalnych z lat 1691–1756 dla

¹⁶⁷ AAKat, KM, sygn. 50/6 – Ćwiklice (św. Marcina), Śluby 1639–1798.

¹⁶⁸ AAKat, KM, sygn. 50/651 – Bogucice (św. Szczepana Męczennika), Chrztys 1628–1629, 1662; Śluby 1628; Pogrzeby 1738–1785. Wśród chrzestnych odnaleźć można także osobę pochodzącą z Czeladzi (*de oppido Czeladz*).

¹⁶⁹ Księgi te posiadają kolejno sygnatury: Bojszowy 50/818; Tychy 50/33 i Mikołów 50/1732.

¹⁷⁰ W źródle tym odnaleźć można następujące zwroty (zachowano oryginalną pisownię): *LIBER Baptisatorum de villa Baranowice. ROKV 1629.*; *De Villa Kleszczow. Roku 1629.*; *De villa Ossiny. Roku 1630.*; *De ville Boren* [nad ostatnią literą pisarz wstawił dwie kropki. Na jednej z kolejnych stron – nr 99 – pojawia się dopisek: *Borynia*] *ROKV 1630.* Tamże, s. 241; 266; 295; 306. Nazwa Suszca została zapisana w następującej formie: *De villa Susec. Rokv 1629.* Wśród wsi pojawia się również następująca miejscowość: *de uilla Nowa wieś Roku 1629.* Warto zwrócić uwagę także na jeden z dopisków z połowy XVII wieku dotyczący wsi Warszowice: *NB Warszowice 1654*, zob. Tamże, s. 292, 369.

¹⁷¹ AAKat, Archiwum dziekanów pszczyńskich, sygn. 21/2 – Acta et Ducreta congregationum Synodalium Decanatus Plesnensis sub Illustri, et Admodum Reverendo Domino Domino Adalberto Gawinski Decano Plesnensi inchoata Anno Domini 1691, Die 19 Julij Possessionis benefiij Plesnensis eiusdem Anno primo anno primo. Usque ad annum 1756, (1691–1756 [1848])

ziemi pszczyńskiej oraz z lat 1696–1787 dla dekanatu bytomskiego. Pierwsza z nich została opublikowana w całości jako edycja źródłowa, stanowiąc podstawę rozprawy habilitacyjnej. Co interesujące, protokoły kongregacji nie zostały spisane tylko w jednym języku, lecz w dwóch dominujących oraz trzecim, który pojawia się przy okazji przywoływania wypowiedzi ich uczestników lub świadków¹⁷². Wyróżnia to tę konkretną księgę na tle innych tego rodzaju źródeł¹⁷³. Ta informacja już na wstępie daje nam nadzieję na odnalezienie w odnotowanych przez pisarzy tekstach różnych wariantów nazw miejscowości nie tylko parafii, ale także konkretnych wsi do nich należących oraz z dużym prawdopodobieństwem toponimów wykraczających poza granice dekanatu pszczyńskiego.

Nazwy miejscowe pojawiają się w dużej mierze odmienione, przy okazji podawania każdorazowo danych uczestników kongregacji lub osób, o których prowadzono dyskusje¹⁷⁴. Odmiana jest również obecna w zapisach dotyczących konkretnego kościoła, a mianowicie: *in ecclesia Cwiklicensi*; *In ecclesia Chelmensi*. Gdy przywoływane są przez pisarza miejsca wydarzenia lub sprawowania funkcji, można się spotkać ze zwrotami typu: *in Mislowice et Mikułow*; *in Brzesce*; *in Mikułow*; *in Łąka*; *in Susec*; *in Miedzna* oraz *in Cwiklice*¹⁷⁵. Wszystkie przykłady pochodzą z dwóch pierwszych spisanych kongregacji dekanalnych, które miały miejsce w Pszczynie 19 lipca 1691 roku oraz 22 października 1692 roku¹⁷⁶. Przy różnych okazjach wspomniano także miejscowości spoza dekanatu pszczyńskiego, leżące już na terenie diecezji wrocławskiej, np. *in Warszowice et Bzie*, a także samą ziemią pszczyńską, np. *w Zarach*; *w Strumieniu*, *in Gliwice*, *in Kęty*, *in Oświęcim*¹⁷⁷. Dla niektórych miejscowości możemy odnaleźć zarówno formę zapisaną w mianowniku, jak i różne jej odmiany, np. wieś parafialna Mokre: *pleban to Mokrzki* (1692), *parochu Mokrensis* (1696),

¹⁷² „Obok dominującej łaciny w protokołach występował także język polski wraz z elementami dialektu pogranicza śląsko-małopolskiego oraz – im bliżej 1742 r., tym częściej – język niemiecki. Intrygujące wydaje się jednak nie tyle samo użycie języka polskiego w określonych sytuacjach. Były to zatem niemal zawsze wypowiedzi świadków przesłuchań: księży, organistów, kościelnych, nauczycieli i dzwonników parafialnych.” Zob. H. Dudala: *Clerus Decanatus Plesnensis w świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691–1756. Edycja źródłowa*. Katowice 2015, s. 12.

¹⁷³ „Nawarstwienia językowe, na które złożyły się wpływy polskie, czeskie oraz niemieckie, są jedną z głównych cech charakterystycznych pszczyńskiego protokolarza, wyróżniając go zdecydowanie spośród innych zachowanych tego rodzaju ksiąg.” Zob. Tamże.

¹⁷⁴ Np. *parochum Łęcensis et Medinensis*; *decanus Plesnensis*; *parochus Tychensis*; *parochu Vislenis*; *parochu Woscicensis*; *parochu Bierunensis*; *parochu Chelmensis* W 1721 r. w protokole kongregacji znalazł się zapis: *parochu Helmensi*. Zob. Tamże, s. 377.

¹⁷⁵ Dokładny zapis brzmi „[...] *Venceslaum Brzozowski et Joannem Pasczikowski in Susec et Cwiklice parochos*, [...]”. Tamże, s. 293. Z kolei w 1700 roku zapisano nazwy dwóch kolejnych miejscowości: *In Wisła et Lendzinii parochos*. Zob. Tamże, s. 331.

¹⁷⁶ W czasie drugiej z nich przytaczano konkretne przewinienia duchownych, które dosłownie pisarz oddał na kartach księgi. Łacinę zastąpił tu językiem polskim, stąd możemy odnaleźć w tym źródle takie zwroty, jak: *W Tichach*; *Z Wisli Niemieckieiej*; *Xiądz Bierunski*; *O Xiedzu Tiskim to słychać*; *Xiądz Wisłski to tak czyni*; *X. Łącki i Woscicki sziszę dawali*; *iż miał w Cwiklicach będąc plebanem*. Zob. Tamże, s. 294–295.

¹⁷⁷ Nazwy miejscowe można odnaleźć również w zapisach dotyczących osób i sprawowanych przez nie funkcji, np. *vicario Oswiecimensi* czy *magnifici domini capitanei Lipowiecensis*. Chodzi o zamek w Lipowcu należący do biskupów krakowskich. Do dóbr lipowieckich włączono trzy wsie, a mianowicie: Chelm Śląski, Imielin oraz Kosztowy.

in Mokre (1699 i 1750) oraz główne miasto Pszczyna: *in facie ecclesiae parochialis Plesnensis* (1696); *U mnie we Pszczynie* (1722); *Ze Pszczyny do Łędzin* (1722).

Poza miejscowościami, w których istniały kościoły parafialne oraz filialne, np. w Goczalkowicach (*de villa Goczolkowice*), w tekście można odnaleźć również nazwy wsi, które do nich należały¹⁷⁸. Dekanat bytomski był jednym z największych pod względem liczby parafii, gdyż aż 32 tworzyło tę jednostkę kościelną¹⁷⁹. W odniesieniu do mapy A. Hindenberga tylko trzy parafie zlokalizowane na południowym krańcu tego dekanatu stanowiły część wolnego pszczyńskiego państwa stanowego. Nie były one jednak bezpośrednią własnością Promnitzów, lecz tworzyły tzw. majorat myślowicki. Protokoły kongregacji dekanalnych bytomskich zachowały się z lat 1696–1787 i zawierają – podobnie jak te omówione z terenu dekanatu pszczyńskiego – nazwy miejscowe¹⁸⁰. W trzech pierwszych odnaleźć można następujące interesujące nas wyrażenia: *Parochus Boguczycen[is]* oraz zapisany z zastosowaniem abrewiacji wyraz *Praepositus Mysłowicen[is]* pochodzące z 1696 roku. W kolejnym protokole znalazł się toponim dla trzeciej z miejscowości: *In Dzieczkowice* (1697). W tekście można odnaleźć również nazwy miejscowe z innych przygranicznych parafii, np. michałkowskiej (*in Michałkowice*) oraz kochłowskiej (*Parochus Kochleuicen[is]*) – oba przykłady z 1697 roku¹⁸¹. Ostatni wykorzystany tu protokół pochodzi z 8 lipca 1699 roku¹⁸².

Materiały z archiwów parafialnych, np. spisy tacma, inwentarze

Poza wymienionymi źródłami, warto w tym miejscu również wskazać na inne wytworzone – podobnie jak księgi metrykalne – w poszczególnych parafiach wolnego pszczyńskiego państwa stanowego. Choć takie materiały zachowane dla XVII stulecia należy uznać za bardzo rzadkie, w kontekście poszukiwania nazw miejscowych możliwe jest wykorzystanie jako materiału porównawczego kilku przykładowych źródeł. Nie dotyczą one całego badanego przez nas terenu, lecz konkretnych parafii czy też niektórych części ziemi pszczyńskiej¹⁸³. Nie pochodzą one również z jednego okresu, lecz dotyczą zarówno czasu, w którym powstała mapa A. Hindenberga, jak i później-

¹⁷⁸ Przykładowe zapisy to: *incolae Vistulae Polonicae* – Polska Wisła należąca do parafii w Brzeźcach; *Biasowice* – w parafii bieruńskiej; *in Villa Radostowice* – Radostowice podlegające kościołowi pw. Wszystkich Świętych w Pszczynie (przykłady te pochodzą z 1699 r.) oraz z *Wirską Szaltyską konwersuie* – wieś Wiry w parafii mikołowskiej (1700).

¹⁷⁹ Część z nich leżała jednak poza granicami Śląska. Zob. F. Maroń: *Parafia górnośląska w XVIII wieku...*, s. 203.

¹⁸⁰ AAKat, Archiwum dziekanów bytomskich, sygn. 150/1 – Acta Synodalia Decatatus Bythomiensis sub felici Regimine Illustris et Admodum Reverendi Domini Domini Joannis Pýchowic Decani Bythomiensis, in Antiqua Koziegłowy et Cięgowice Parochi ab Anno Domini 1696 Dievero Mercurij 13 tia Mensis Decembris fideliter conscriptaet connotata (1696–1787).

¹⁸¹ Z leżących nieco dalej miejscowości można przytoczyć tu *Piekary* – AAKat, Archiwum dziekanów bytomskich, sygn. 150/1, k. 9 r.

¹⁸² Poza dwoma nazwami odnoszącymi się do miejscowości leżących w granicach pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, tj. Mysłowic (*Mysowicen[is]* *Praepositi*) oraz Dzieczkowic (*Parochi Dzieczkowicen[is]*), w tekście można odnaleźć również inne śląskie wsie będące częścią dekanatu bytomskiego, a mianowicie: Piekary (*de Piekary*), Kamień (*Parochi in Kamień*) oraz Bielszowice (*Ecclesiam Suam Bielczowicen.[sem?]*) – AAKat, Archiwum dziekanów bytomskich, sygn. 150/1, k. 11 r. i 12 r.

¹⁸³ Zob. F. Maroń: *Parafia górnośląska w XVIII wieku...*, s. 203.

szego stulecia. Autor niniejszego artykułu wykorzystał archiwalia pochodzące z kościołów w Mikołowie i Łędzinach, które podlegały dziekanowi pszczyńskiemu.

Jednostka pochodząca z pierwszej z parafii zawiera kilka kolejnych spisów tacma, a także roboczn, dzięki czemu tylko na podstawie tych materiałów możemy ustalić, jak zapisywano w latach 1630–1791 nazwy poszczególnych miejscowości.

Pierwszy spis opatrzone nagłówkiem *Anno salutis 1630* zawiera nie tylko nazwy w mianowniku, lecz także ich odmienione formy (tu zestawione razem), np.: *Srzednie Łaziska – z Postrzednich Lazysk – Taczmo z Posrzednich Lazisk*¹⁸⁴ czy *Wies Wery – Taczmo Wyrskie*¹⁸⁵. Należy zwrócić w tym miejscu uwagę na zapis pierwszej z miejscowości, a mianowicie Łaziska Średnie. Johanna Kolenda nie wymienia tej wsi pośród zaznaczonych na mapie A. Hindenberga.

W ramach centralizacji zbiorów jako archiwalia przywiezione do Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach znalazły się również materiały z Łędzin. Możemy z nich czerpać wiadomości o nazwach poszczególnych miejscowości tej parafii i nie tylko. Na przykład dudka z zapisami z XVII–XVIII wieku zawiera – poza rachunkami – także inwentarz parafialny z 1664 roku z późniejszymi adnotacjami¹⁸⁶. Analiza tego źródła wykazała, że toponimy należą w niej do rzadkości¹⁸⁷.

Znacznie więcej nazw miejscowości zawiera księga z II połowy XVIII wieku związana z budową murowanego kościoła św. Klemensa w Łędzinach¹⁸⁸. Wynika to z faktu, iż pisarz, który skrupulatnie notował na jej kartach wszelkie datki i legaty dotyczące wspomnianej inwestycji, podawał również dane osób, które ich dokonywały, włącznie z ich statusem społecznym lub profesją: *Percepta Pienędzy na kościół Lendziński S. Clemens od Dobrodzieow y Chętlivych. [...] Martin Poczontek Szoltis Tiskj; Stas Batalong Z Lawek oddał; Pan Johann Borowka Misliviec Mislowski [...] Owczarz Cielmickj Tomek Stencel oddał na dwa razy.*

Wśród zapisów dominują nazwy miejscowości leżących w niedalekiej odległości od Łędzin, choć nie są to tylko wsie należące do parafii św. Klemensa: *Z Paprocan; Z Tychow; Z Swerczenca*¹⁸⁹; *Z Biasowiz; Z Jaroszowca; Z Wesole; Z Imielenia; Z Smarzewic*¹⁹⁰.

¹⁸⁴ Wykaz z 1630 r. zawiera również nazwy dwóch sąsiednich wsi: *wies Gorne Łazyska, Dolne Laziska*.

¹⁸⁵ Z innych miejscowości można w nim odnaleźć zapisy: *Wies Wilkowjye – Poddany z Wilkowiew – Taczmo Wylkoweyskie; Wes Podlessie – Taczmo Podleyskie*. Jednostka ta zawiera także liczne późniejsze dane dotyczące wielu wsi parafii mikołowskiej, w tym z przełomu XVII–XVIII stulecia.

¹⁸⁶ AAKat, Archiwum parafii św. Klemensa w Łędzinach, sygn. 13/2 – Liber expensarum et Inventarium Ecclesiae (Księga wydatków i inwentarz parafialny 1661–1748).

¹⁸⁷ Przytoczone tu jednak zdania należy uznać za interesujące: *Anno 1691 [...] Item kaczmarka Łędzinska Parę komeszek dla chłopcow. [darowała]; 1718 [...] Item Jadwiga Rubianka z Imielenia darowała Albę z Humeralem. [...] Item Katharzyna Dytkowa w Helmu darowała Albę z Humeralem [...] – AAKat, Archiwum parafii św. Klemensa w Łędzinach, sygn. 13/2.*

¹⁸⁸ AAKat, Archiwum parafii św. Klemensa w Łędzinach, sygn. 13/1 – Rachunek przy murowaniu kościoła Świętego Clemensa [...]. Kronika parafialna (1769–1947). Przykładowy zapis w tym źródle brzmi: *Percepta z Legatow co na S. Clemens oddane byłj [...] Z Gurek; Z Lawek; Z Crassow; Z Lendzin; Z Bieronia; Z Imielenia (zob. k. 9 r.).*

¹⁸⁹ Chodzi o wieś Świerczyniec, leżącą pomiędzy Bieruniem a Bojszowami.

¹⁹⁰ AAKat, Archiwum parafii św. Klemensa w Łędzinach, sygn. 13/2, k. 5 v. Inne zapisane na kartach tego źródła nazwy wsi to: *Z Crasow; Z Krassow; w Biasowicach; Z Gurek; W Dzieckowicach* (k. 7 v.). Niektóre z odnotowanych wsi znajdują się w znacznej odległości od Łędzin i są położone na południowych

Księga bractwa szkaplerznego z Bytomia z kościoła św. Mikołaja (1674–1862)

Poszukując źródeł zawierających nazwy miejscowości z ziemi pszczyńskiej, należy również sięgać do innych materiałów spoza jej terenu wytworzonych w parafiach. Autor nie ma tu na myśli jakiejś jednostki, która zawiera incydentalnie tylko kilka toponimów miast lub wsi leżących w granicach wolnego pszczyńskiego państwa stanowego, lecz księgę w której można je liczyć w dziesiątkach lub setkach. Chodzi o księgę bractwa szkaplerznego z Bytomia z lat 1674–1862¹⁹¹, którą prowadzili w tym mieście franciszkanie¹⁹². Do księgi wpisywani byli przez duchownych¹⁹³ nowi członkowie z różnych miejsc Górnego Śląska (lub wyjątkowo także spoza jego granic). Niestety przez pierwsze 50 lat na jej kartach (poza wyjątkowymi wypadkami) wpisywano tylko dane osób, bez miejsca ich pochodzenia.

Biorąc pod uwagę możliwość porównania toponimów z mapy A. Hindenberga z nazwami miejscowości z Górnego Śląska po 1636 roku, księga z Bytomia daje duże możliwości w tym względzie, szczególnie jeśli chodzi o północną i środkową część ziemi pszczyńskiej. Członkowie bractwa pochodzili m.in. z Ligoty, Panewnik, Katowic, Zarzecza, ale także z Mikołowa, Tychów¹⁹⁴ i Wilkowij. Wyjątkowo zdarzały się również osoby zamieszkujące wsie zlokalizowane w południowej części wolnego pszczyńskiego państwa stanowego, np. z Pszczyny czy Krzyżowic. Nazwy miejscowości wpisane do księgi są odmienione, tj. zapisane z „perspektywy” osoby, która wstępowała do bractwa, np. *Anna Kosina z Bogucic*; *Bartłomiej Soblik z Krzyżowic*; *Anna Purgalka z Mikulowa* czy *Catarina Blaczikowa z Postrzednich Lasisk*. Oczywiście duża część pojawiających się miejscowości zlokalizowana była w okolicy samego Bytomia, dlatego można tam odnaleźć nazwy wsi z umieszczonych na mapie z 1636 roku terenów pomiędzy tym miastem a obecnymi Katowicami, np. *Z Kachlawic* (1754); *Z Diebu* (1764); *Z Dębu* (1758); *Catharina Maloska Ze zolenzo* (1774)¹⁹⁵. Zapewne zbierający dane chętnych katolików, którzy mieli

krańcach ziemi pszczyńskiej, jak np. Wola i Ćwiklice (*Z Woly*; *Z Cwyklic*) (k. 6 r.). Zapis z 1801 r. dotyczący tej ostatniej miejscowości brzmi: *W Cwiklicach* (k. 63 v).

¹⁹¹ Dokładny jej tytuł brzmi: *Liber Confraternitatis Sacratissimi Scapularis B[eatiss]imae Virginis Mariae ad Ecclesiam Bythomiensem S[ancti] Nicolai Fr[atrum] Mino[rum] S[ancti] Francisci Conventualium erect[ae] ac fundat[ae] quae Confraternitas est introducta ... Anno Salutis 1674 to ... die ... 4ta Octobr[is]*. Rękopis ten znajduje się w zbiorach Biblioteki Śląskiej w Katowicach, Zbiory Specjalne, sygn. R 611 III. Księga została zdigitalizowana i jest dostępna na Śląskiej Bibliotece Cyfrowej – <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/235681/edition/222834> (dostęp: 12 września 2023).

¹⁹² Szerzej samą księgą i jej treścią zajmował się Antoni Barciak. Zob. A. Barciak: *Księga Bractwa Najświętszej Panny Marii Szkaplerznej przy kościele Św. Mikołaja oo. Franciszkanów w Bytomiu*. [W:] *Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*. Kraków 2008, s. 599–611.

¹⁹³ O tym, kto dokonywał wpisów, świadczy ten sam charakter pisma przy kilku lub kilkunastu danych dla konkretnego roku. Pośród nazwisk znajduje się również interesująca adnotacja: „ten kto to miesce daremne zostawieł Bez zapisu ia Xiąd [!] Leopól. wypsałem opuszczony” – *Liber Confraternitatis Sacratissimi...*, k. 21 v. Zdarzały się jednak wypadki, gdy konkretny zapis został poczyniony ręką nowego konfratry, jak np. w 1760 r.: „Kantius Mars mpp”. Zastosowany na końcu skrót (*manu propria*) dobitnie świadczy, że sam zainteresowany wpisał swoje dane do księgi – *Liber Confraternitatis Sacratissimi...*, k. 20 v.

¹⁹⁴ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że wśród toponimów pojawiają się również nazwy przysiółków niektórych miejscowości, np. Czulów i Żwaków, które położone były na terenie wsi Tychy. Przykładowe wpisy to: *Catharina Godoniowa z Czulowa* (1777) oraz *Hedvigis Olzonkowa z Zwakowa* (1788). Zob. *Liber Confraternitatis Sacratissimi...*, k. 71 r. i 219 r.

¹⁹⁵ *Liber Confraternitatis Sacratissimi...*, k. 68 v., 70 r., 69 r, 70 v.

zostać wpisani do księgi, pytał ich: „jak się nazywacie i skąd jesteście?” Jest to bardzo cenne źródło, gdyż nazwy są podawane przez samych mieszkańców i jesteśmy w stanie ustalić, jak toponimy konkretnych wsi brzmiały wypowiediane przez nich samych. Ponadto możliwe jest ustalenie, czy wszyscy podawali tę samą wersję nazwy, czy też różne oraz jak zmiany te wyglądały w ciągu długiego czasu. W artykule zamieszczono tylko kilka przykładowych wpisów, aby uświadomić, jakiego rodzaju informacji można się spodziewać, analizując to źródło. Problemem w wyszukiwaniu toponimów jest alfabetyczny układ wpisów w księdze, lecz nie nazwisk czy nazw miejscowości (taka forma byłaby dla nas optymalna), lecz imion.

Panewniki:

Catharina Kavonka z Panewnika (1758),
Cataryna Szumna zPąnewnyka (1758),
Anna Klimasiąnka z Panewnika (1760),
Catharina Zychoniowna Z Ponewnika (1786),

Tychy:

Anna Piątczonka z Tychow (1757),
Anna Bielkowa z Tychow (1773),
Anna Danielka z Tychow (1774),
Jadviga Szpionka [?] Stichow (1781),
Joanna Polapowa z tychow (1781),
Andreas Stabik z Tychow (1785),

Wilkowyje:

Anna Pilchowna z Wilkowy (1768),
Andreas Dyrda z Wilkowic (1768),
Anna Plucikowa z Wilkowy (1785),
Benedicta Krafcztika z Wilkowy (1787),
Barbara Gruszkowa z Wilkovej (1789).

Kościół ewangelicko-augsburski

Księga protokołów konwentów pastorskich z lat 1588–1628

Dzięki wydanyemu drukiem przez ks. J. Bańkę protokołom konwentów pastorskich dotyczącym ziemi pszczyńskiej w okresie reformacji dysponujemy źródłami dla naszych rozważań wytworzonymi przez protestantów¹⁹⁶. Ich specyfika polega na spisywaniu ustaleń dokonywanych w czasie cyklicznych spotkań duchownych luteranckich z różnych parafii pszczyńskiego wolnego państwa stanowego. W celu ustalenia personaliów osób uczestniczących w konwentach (lub tych, których absencję wykazywano) należało również – poza oczywistymi danymi personalnymi – określić w protokole ich pochodzenie. Można to było naturalnie wykonać przez zapisanie

¹⁹⁶W czasie obowiązywania zasady *cuius regio, eius religio*, protestancki właściciel (np. wolnego pszczyńskiego państwa stanowego) nie był zapewne zainteresowany wprowadzaniem na podległym mu terenie przepisów wydawanych przez katolickich biskupów w Krakowie czy też Wrocławiu. J. Bańka: *Dekanat pszczyński w czasie reformacji protestanckiej i odrodzenia katolickiego na tle stosunków kościelnych Śląska*. Chorzów 1937.

nazwy miejscowości, jednak w odniesieniu do interesujących nas toponimów w dużej mierze pojawiają się one w tym źródle odmienione, np. pastor tyski (*pastor Tis-sensis*). Próba ustalenia brzmienia nazwy w mianowniku może być w tym wypadku utrudniona lub wręcz niemożliwa.

Warto szerzej omówić nazwy pojawiające się w tekstach kilku kongregacji w odniesieniu do jednej wsi, a mianowicie Niemieckiej Wisły (obecnie Wisła Mała). Zapisywano je w różnych wariantach: *pastor in Viisla Teutonica* (1589); *pastor Theutonicae Viislae* oraz *in Theutonica Vistula* (1593); *Pastor Theutonicae Wisslae* (1596); *pastor Wysslnen[sis]* (1601); *Pastor Teutonicae Vislae* (1602); *Teutowysslnensis* (1613). Nazwa w języku niemieckim nie pojawia się w odniesieniu do wsi, w której istniał kościół parafialny pod wezwaniem św. Jakuba Starszego, lecz do sąsiadującej z nią od wschodu Polskiej Wisły. Dosłowny zapis z 1626 roku brzmi: *Eva Waleczkova von Polnisch Weichsell*. Nazwa ta jest identyczna, jak użyta na mapie A. Hindenberga i zapisana na wstędze przy tej wsi.

Księga rodzin ewangelickich z lat 1742–1886

Poza omówionymi protokołami konwentów pastorskich z XVI–XVII wieku należy przedstawić tu również kolejne źródło wytworzone przez protestantów, a mianowicie Księgę rodzin ewangelickich¹⁹⁷. Jest ono wprawdzie późniejsze, lecz obrazuje, czy zapis nazw miejscowych ziemi pszczyńskiej, mających przecież źródłosłów w języku słowiańskim, był dla spisujących je Niemców problemem oraz jak radzili sobie z oddaniem na papierze takich nazw, jak: Międzyrzecze, Śmiłowice czy Łaziska. Z toponimami ziemi pszczyńskiej (i nie tylko¹⁹⁸) możemy zapoznać się już na pierwszych kartach księgi, przeglądając zapisy w indeksie miejscowości, które dodatkowo na kolejnej stronie zostały uporządkowane według kluczy gospodarczych.

Wnikliwe spojrzenie na nazwy pojawiające się w tym źródle jako nagłówki miejscowości, gdzie mieszkali także ewangelicy, prowadzi do następujących konstatacji. Niektóre z nazw wsi zapisano na kartach księgi w języku polskim, tj. ich forma i brzmienie jest identyczne jak współcześnie obowiązujące, np. *Orzesze; Goławiec; Imielin; Zawisć i Zazdrość*¹⁹⁹. Odnaleźć można także przykłady „spolszczenia” nie-

¹⁹⁷ AP Katowice, zespół nr 12/3113 Królewski Sąd Powiatowy w Pszczynie (dalej: Sąd Pow. Pszczyna), sygn. 2185 – Familien-Buch der Pleßner landlichen Gemeinde vom Jahre 1742 bis 1836 angefertigt durch Ernst Sigmund Bartelmus Pastor zu Pless, vol. I.

¹⁹⁸ Wśród nazw odnaleźć można m.in. takie jak: *Bujakow, Gieraltowitz* czy *Ruptau Ruptawa* – AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 61, 81, 315.

¹⁹⁹ Księgę na pewno rozpoczął prowadzić (a także sporządził dla niej indeks) sam pastor Bartelmus. Co warto podkreślić – poza niemieckim władał on również językiem polskim, podobnie jak jego najstarszy syn Ernst: „[...] Vater Und Sohn, abwechselnd polnisch und deutsch predigen. Nach unseres Bartelmus Tode wird Ernst B. polnischer Pastor [...]”, zob. *Presbyterologia Dioeceseos Cruciburgensis, quam pastorum summe reverendorum jussu et auctoritate* edidit Henricus Koelling. Wrocław 1867, s. 85. Nie powinny w tym wypadku dziwić polskie znaki w zapisywanych nazwach miejscowości. Co interesujące te i inne charakterystyczne dla Polaków znaki alfabetu wykorzystano również w nazwach, które są jej pośrednią formą zniemczenia, np.: *Jarżąbkowic; Jaśkowic* oraz *Łazisk* (a nie: Jarzombkowitz, Jaschkowitz czy Lazisk, jak należałoby się tego spodziewać). Zob. AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 258–270, 104, 128, 534, 535. Nazwy polskie to odpowiednio: Jarżąbkowice, Jaśkowice oraz Łaziska (Górne, Średnie i Dolne). Możemy mieć pewność, że została tu użyta litera „Ł”, a nie jest to żaden ozdobnik, dzięki porównaniu z nazwą wsi *Lendzin*, na kolejnej stronie księgi (zob. s. 212–213).

mieckiego zapisu, takie jak: *Cielmic*; *Cwiklic* czy *Gardawic*²⁰⁰. „Klasycznie” zmienione nazwy miejscowości z „tz” na końcu, które oficjalnie funkcjonowały w powiecie pszczyńskim, to m.in. *Kreutzdorf* i *Kopciowitz*²⁰¹. Zdarzały się wypadki niekonsekwencji w tych zapisach, gdyż po nazwie z „tz” na końcu na kolejnych stronach pojawiają się już nazwy z „c”: *Susec – Susetz*, *Golassowitz – Golassowic* oraz *Warszowic – Warschowitz*²⁰².

W tym miejscu należy wskazać na sposób postępowania pisarza (niestety niekonsekwentny i zastosowany tylko do niektórych miejscowości), który toponimy wsi oddał zarówno w języku niemieckim, jak i polskim. Są to: *Riegersdorf Rudzica*; *Sandau Piasek*; *Staude Studzionka*; *Timmendorf Szeroka*²⁰³. O tym, że z niektórymi nazwami piszący miał wielki problem, świadczy przykład wsi Międzyrzecze oraz Zgoń, które w nagłówkach przed wymienionymi osobami spisano w formie: *Mezirzyc* oraz *Zgoyn* (przy czym literę „y” skreślono w trzech kolejnych zapisach dotyczących tej wioski)²⁰⁴. Inne toponimy podawano według ogólnie obowiązujących w XVIII–XIX wieku nazw²⁰⁵ lub nieznacznie zmienione, np. *Boyschow*²⁰⁶ (zamiast Boischow).

Wnikliwe przejrzanie zapisów tego źródła pozwala odnaleźć także osoby zamieszkałe (zapewne tylko czasowo) w miejscowościach niewymienionych w spisie (i w nagłówkach). Taka sytuacja dotyczy wsi Wilkowyje²⁰⁷.

Dokumentacja ogólnośląska. Materiały wytworzone na potrzeby państwa (1722–1743)

Kataster karoliński 1722–1727

Bezcennym źródłem do ustalenia nazw miejscowych (nie tylko miasteczek i wsi, ale także toponimów dotyczących stawów, rzek oraz pól i rejonów leśnych²⁰⁸) jest powstały na zlecenie cesarza Karola VI Habsurga kataster z lat 1722–1727²⁰⁹.

²⁰⁰ AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 63, 65 i 79.

²⁰¹ AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 153, 130.

²⁰² AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 407–425, 100–101 oraz 432–479.

²⁰³ Można odnieść wrażenie, że spisujący ewangelików ziemi pszczyńskiej wprowadził ten sposób postępowania w dalszej części księgi, gdyż przy jednym z najbardziej jaskrawych przykładów, jakim jest *Goldmannsdorf*, nie wpisano polskiej nazwy – Bzie. Zob. AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 305, 317, 365 i 449.

²⁰⁴ AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 239, 356–358.

²⁰⁵ M.in.: *Berun*; *Deutsch Weichsel*; *Polnisch Weichsel*; *Hütte Paprotzan*; *Pilgramsdorf*; *Lonkau*; *Tichau*. Zob. AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 43, 520, 532, 272, 283, 218, 435.

²⁰⁶ AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 51.

²⁰⁷ Wśród zamieszkujących wieś Tychy (*Tichau*) odnotowany został tkacz lnu – *Paul Sagittarius Leinweber*, a przy nim adnotacja: (*Eigentl. [ich] in Wilkowyj*), która oznacza, że tak naprawdę zamieszkiwał on Wilkowyje. Był on synem Samuela – również tkacza z *Marklowitz*. Zob. AP Katowice, Sąd Pow. Pszczyna, sygn. 2185, s. 445.

²⁰⁸ W wykazie chłopów ze wsi Wilkowyje pojawiają się m.in. następujące toponimy: „na Potyszu pod Ostatnikiem”, zaś w tabeli dotyczącej wsi Paprocany: „w Glascu, w Zapłociu, Zagórzi, Zarzyna” oraz nazwy stawów: „Pankowietz”, „Grabowiec” czy „Stępnik”. Zob. R. Obetkon: *Mieszkańcy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego i ich dochody w świetle katastru karolińskiego z lat 1722–1727*. Pszczyna 2021, s. 295, 216–217.

²⁰⁹ Źródło to znajduje się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu (dalej: AP Wrocław) zespół nr 82/164 Kataster Karoliński, sygn. 186–192.

Wyjątkowość tego źródła w kontekście naszych poszukiwań polega na jego kompletności i na odnotowaniu wszystkich nazw miejscowości ziemi pszczyńskiej²¹⁰ (włącznie z niektórymi przysiółkami, np. Mościska należące do Gardawic²¹¹). Wynikało to z założenia oszacowania wszystkich mieszkańców (mieszczan i chłopów oraz wyjątkowo także przedstawicieli szlachty), którzy posiadali (użytkowali) jakieś nieruchomości, grunta czy też hodowali inwentarz żywy. Wykazy dla każdego miasteczka i wsi poprzedzone są ozdobnym napisem oraz przyporządkowanym mu numerem. Nazwy miejscowości pojawiają się również na końcu zestawienia, przed datą przy uwierzytelnieniu przez np. wójta i przysięgłych (*Vogt; Gerichtsmänner*). Unikatowość katastru karolińskiego dotyczy również pojawienia się po raz pierwszy w historii wielu wsi pieczęci oraz umieszczonego na niej godła (zob. podrozdział o sfragistyce).

Nazwy poszczególnych miejscowości oraz spisy mieszczan i chłopów, a także dane dotyczące na przykład zasiewów, zwierząt gospodarskich czy obsady stawów rybnych spisane są w języku niemieckim. W nagłówkach i w tekście odnaleźć można zatem charakterystyczne elementy jego pisowni przy próbie oddania wyrazów słowiańskich, np.: *Orzesche* (Orzesze); *Bogutzitz* (Bogucice) czy *Lendzin* (Łędziny)²¹². Inne nazwy, które można odnaleźć na kartach katastru karolińskiego, to: *Biassowitz*, *Koppain*, *Jajost* (Bijasowice, Kopań, Jajosty); *Cielmitz* (Cielmice); *Podleßte* (Podlesie); *Zarzytsche* (Zarzeczce); *Mezerzitsch* (Międzyrzeczce) czy *Deutsch Weichßel* (Wisła Mała). Nazwy takie, jak Bzie, Pielgrzymowice oraz Studzionka zostały oddane w „wersji” niemieckiej jako: *Goldmannsdorf*, *Pilgramsdorf* oraz *Staude*. Zdarzają się również zapisy w formie stosowanej współcześnie, np. *Grzawa* czy *Zabrzeg*. Z kolei Bieruń, Mikołów oraz Mysłówice zostały określone w tym źródle, powstałym około 90 lat po mapie A. Hindenberga, jako miasteczka: *Städtlein Berun*, *Städtlein Nicoley* oraz *Städtlein Myßlowitz*. Nazwa Pszczyzny została zaś zapisana jako *Pless*.

Dokumenty hołdu lennego złożonego królowi Prus Fryderykowi II (1743)

Z wydarzenia, jakim było przejście po pierwszej wojnie śląskiej przez władcę z rodu Hohenzollernów terenów zagarniętych Habsburgom, zachowały się również dokumenty związane z przejściem poddanych (zarówno duchownych, jak i świeckich oraz przedstawicieli szlachty, a także mieszczan i chłopów) pod nowe władanie. Znajdują się one w przywołanym już archiwum berlińskim²¹³. Złożona przysięga nowemu władcy wymagała stosownego pisemnego potwierdzenia. W imieniu chłopów zamieszkujących wsie kamery pszczyńskiej dokonał tego ówczesny właściciel z rodu von Promnitz. Hołd miast i jego mieszkańców potwierdzali podpisami oraz pieczęcią burmistrz i rajcy. W dokumentach hołdu poszczególnych miast wolnego pszczyńskie-

²¹⁰ „Na materiał dotyczący ziemi pszczyńskiej składa się w omawianej dokumentacji podatkowej siedem tomów. Księgi o sygnaturach od 186 do 190 zawierają dane dotyczące w jej obrębie 100 wsi i przysiółków. Tom o numerze 191 obejmuje w całości informacje dotyczące miasta Pszczyzny, a 192 z trzech miasteczek: Bierunia, Mikołowa i Mysłowic”. R. Obetkon: *Mieszkańcy pszczyńskiego*.... s. 8.

²¹¹ Tamże, s. 126–128.

²¹² Tamże, s. 212, 94 i 182.

²¹³ GStA PK, sygn. I. HA, GR, Rep. 46 B, Geheimer Rat, Schlesien seit 1740, Nr 120, Vollmachten zur Erbhuldigung am 18. März 1743 aus der freien Standesherrschaft Pless (1743).

go państwa stanowego można odnaleźć następujące zwroty: *Stadt Nickolau*; *Stadt Berun* oraz *Stadt Mÿßlowitz*²¹⁴. Z kolei w imieniu duchowieństwa dekanatu pszczyńskiego (*et Decanatu Plesnensi*) uwierzytelnienia dokumentu dokonał jego dziekan oraz czterech plebanów²¹⁵, zaś szlachta osobiście gwarantowała lojalność własnoręcznym podpisem (*manu propria*) oraz odbiciem w laku pieczęci sygnetowej²¹⁶.

Źródła kartograficzne

Trudno wyobrazić sobie analizę nazw miejscowych, jakie można odczytać z mapy A. Hindenberga, i wysuwanie hipotez co do zapisów wątpliwych lub brakujących, nie zestawiając ich z innymi materiałami tego rodzaju. Niestety w odniesieniu do całej ziemi pszczyńskiej nie dysponujemy innymi źródłami kartograficznymi dla XVII wieku²¹⁷, które można by w tym celu wykorzystać²¹⁸. Całe ujęcie pszczyńskiego wolnego państwa stanowego pochodzi dopiero z mapy, którą opracował Johann Wolfgang Wieland w 1736 roku. Z kolejnych należy wykorzystać do porównania atlas Christiana Friedricha von Wredego z 1749 roku z unikatowym wykazem poszczególnych miejscowości, jakie na niej wyrysowano, a także mapę Friedricha Bernarda Wernera powstałą przed 1776 rokiem. Ostatnią z map, która posłużyła do ustalenia brzmienia i zapisu nazw miejscowych ziemi pszczyńskiej, wykonał w latach 1794–1795 roku Johannes Harnisch.

Należy również sięgnąć do opracowań kartograficznych dla ziem sąsiadujących z wolnym pszczyńskim państwem stanowym, na których zaznaczone zostały przygraniczne miejscowości. Jako przykładowe źródła autor niniejszego artykułu wybrał sześć „zdjęć kartograficznych”, z wielu, które zawierają wschodni lub południowy pas ziemi pszczyńskiej. Są to: mapa księstw oświęcimskiego i zatorskiego Stanisława

²¹⁴ GStA PK, sygn. I. HA, GR, Rep. 46 B, Geheimer Rat, Schlesien seit 1740, Nr 120, Vollmachten..., k. 11 v.; k. 13 v. i k. 15 v. Nazwa Pszczyzny zapisana została jako miejsce spisania dokumentu w formie *Pleß* (k. 9 v.). W nazwie państwa pszczyńskiego zastosowano podwójne „s” – *der Freÿe St. [andes] h. [erschafft] Pless*.

²¹⁵ Ówczesnym dziekanem był Martinus Matuszewitz Decanus Plesnensis Parochus Lendinensis. Pod jego podpisem znajdują się inne toponimy w następującej kolejności: *Parochus Medzwnensis*; *Parochus Brzescensis*; *Parochus Cwiklicensis* oraz *Parochus Loncensis*. Zob. GStA PK, sygn. I. HA, Geheimer Rat, Rep. 46 B, Schlesien seit 1740, Nr 120, Vollmachten..., k. 17 v. W treści dokumentu odnotowana została również nazwa związana z miejscowością Bojszowy (*Godefridum Aichberger Curatum Boyschoviensem*) – zob. k. 17 r.

²¹⁶ Dokument datowany jest na 7 marca 1743 r., a jako miejsce wystawienia wpisano Pszczynę.

²¹⁷ Z wcześniejszych źródeł przywołać można mapę Martina Helwiga z 1561 r. wydaną w Nysie, na której jednak nie ma wydzielonej ziemi pszczyńskiej, zaś w odniesieniu do miejscowości podano tylko główne z nich: Pszczynę w formie *Plessa*, Bieruń, Mysłowice i Mikołów zapisane jako *Beraun*, *Mislowitz* oraz *Mykolay*. Symbole niektórych z miasteczek ulokowano na karcie błędnie, jeśli chodzi o lokalizację. „Wschodni obszar Śląska był przez autora najmniej rozpoznany i stąd mylnie ulokował on dwa z czterech miast ziemi pszczyńskiej, w tym Mikołów [...]”. Zob. P. Greiner, M. Mączka: *Źródła do dziejów Mikołowa (do 1945 roku)*. Mikołów 2007, s. 7. Na XVI-wiecznej mapie M. Helwiga odnaleźć można również sąsiadujące z pszczyńskim wolnym państwem stanowym Oświęcim (*Osswentzin*) oraz Strumień (*Strumen*).

²¹⁸ Z XVII stulecia pochodzi mapa Jonasa Scultetusa, lecz w granicach ziemi pszczyńskiej znalazło się tylko główne miasto Pszczyzna zapisane jako Pleß, zaś błędnie umiejscowiono jeszcze trzy miejscowości: Mikołów (*Mykolay*), Mysłowice (*Mieslowitz*) i Bieruń (*Beraun*). Z innych miast zaznaczonych na mapie A. Hindenberga warto przywołać umieszczone na mapie J. Scultetusa: Żory (*Sora*), Strumień (*Strumien*) oraz Oświęcim (*Oswentzin*).

Porębskiego z 1563 roku, wzorowana na niej mapa Abrahama Orteliusa z 1603 roku, a także mapa księstwa cieszyńskiego Jonasza Nigriniego z 1724 roku oraz mapa Friedricha Bernarda Wenera z 1741 roku²¹⁹. Dwa ostatnie źródła, do których pragnie się odwołać autor niniejszego artykułu, to mapa Franciszka Floriana Czakiiego (Csáky) z 1760 roku, na której przedstawił on bieg rzeki Wisły, pobliskie tereny oraz mapa Karola de Pertheesa wydana w Paryżu w 1787 roku. Na aspekt onomastyczny ostatniej z nich zwracano uwagę w literaturze²²⁰.

Warto jeszcze wspomnieć o niewątpliwym arcydziele kunsztu kartograficznego, za jaki należy uznać mapę jednego z braci Hellerów z 1779 roku. Oddał on na niej bardzo dokładnie północne lasy pszczyńskie oraz ich podział na rewiry leśne (zwane mieczyskami)²²¹. Pomimo iż w całości nie zaznaczył on osobno ani jednej miejscowości ziemi pszczyńskiej (częściowo znalazły się na niej zabudowania Podlesia), nazwy wsi możemy pośrednio odczytać z zapisów umieszczonych na tej mapie²²².

Przeanalizowanie nazewnictwa z wymienionych źródeł kartograficznych pozwoli prześledzić, jak przez ok. 230 lat zapisywane były na nich wsie i miasteczka ziemi pszczyńskiej oraz sąsiadujących z nią niektórych miejscowości.

²¹⁹ Zob. http://ibrbs.pl/mediawiki/index.php/Plik:Ksi%C4%99stwo_cieszy%C5%84skie.jpg (dostęp: 7 października 2022). Druga z jego map, na której przedstawił on księstwo cieszyńskie, zawiera w odniesieniu do ziemi pszczyńskiej tylko kilka miejscowości, a mianowicie Wisłę Małą zapisaną jako *Teutsch Wechsel*, Bzie Zameckie w formie *Goldmansdorf* oraz leżące w południowo-zachodniej części: Pielgrzymowice, Jarząbkowice, Golasowice – *Pilgramsd[orf]*; *Jarzonkow.[itz?]*; *Golaschowi*. Z kolei leżący tuż przy granicy Strumień został odnotowany jako *Schwartzwasser*, zaś pobliskie Zarzeczce jako *Zorzitz*. Zob. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/276023/edition/261072/content> (dostęp: 7 października 2022).

²²⁰ „Precyzyjnie zaznaczono sieć drożną i rzeczną oraz stawy, prawdopodobnie na podstawie mapy Wisły Franciszka F. Czakiiego (Czaky) w skali 1:180 000. Ciekawa jest interpretacja nazw miejscowości.” Zob. J. Gąsior: *Puszcza Pszczyńska na mapach*. [W:] *Leśne historie. Puszcza Pszczyńska w historii Tychów i okolicy. Przyroda i gospodarka*. „Tyskie Zeszyty Historyczne” nr 10, 2013, s. 25.

²²¹ Przykładowe nazwy mieczysk to: *Iedrysio Barc*; *Niedzwiedzik* oraz *Žorek oder der alte Wolfs Garten*. Ostatnie z nich oznacza dawne miejsce, gdzie polowano na wilki. Na mapie zaznaczono również miejsce, gdzie hodowano pszczoły: *Latoszowski Bienien Garten* (ogród z pszczołami – ulami – ówczesnego wolnego sołtysa Latoszowskiego z Podlesia).

²²² Nadrzeczne łąki, które miały służyć do wypasu bydła chłopów z trzech wsi leżących na południowy wschód od Podlesia, zostały opisane na mapie następująco: *Podlesien, Zarzeczter Und Wilkower Wiesen*. Drugie takie miejsce leżało przy lesie niedaleko Tychów: *Tichauer, Wartoglowzer Und Wigorzeler Wiesen*. Z nazw miejscowych można przywołać dwie: *Amt Lendzin* z kartusza oraz *Das Dorff Podlesie*, którą odnotowano bezpośrednio na mapie.

Mapa Johanna Wolfganga Wielanda²²³ (1736 [1752])²²⁴

Mapa ta „nie miała sobie równych” nie tylko w momencie powstania, ale także do końca XVIII wieku²²⁵. Jest ona dla nas bardzo cenna, gdyż autor poza oficjalnymi nazwami w języku niemieckim (należy podkreślić, że w tym czasie teren Górnego Śląska jeszcze w całości stanowił część Monarchii Habsburgów) umieścił pod nimi – choć nie zawsze – toponimy w języku polskim²²⁶. Możemy sobie tylko wyobrazić, jak wiele problemów przysporzyła taka decyzja. Część nazw oddano, zapewne używając formy zapisanej „ze sluchu” w czasie wizji lokalnej lub wywiadu wśród miejscowej ludności²²⁷. Tym cenniejsze jest to zestawienie, choć należy ostrożnie podchodzić do każdego zapisu. Przytoczone nazwy w języku polskim czasami są identyczne jak współcześnie używane, np. *Tichau P.*[olnisch] *Tychy* czy *Wirow P.* *Wyry*, a niekiedy różnią się nieznacznie (nie wynika to tylko z braku zastosowania polskich liter), np. *Zawisz P.* *Zawisc*; *Schmilowitz P.* *Smilowice*; *Ob.*[er] *Lasisk Gorni Laziska*; *Petrowitz P.* *Petrowice* czy *Neudorf P.* *Borowawies*. Należy też wskazać na toponimy, które wprawdzie można odnaleźć wyjątkowo w innych źródłach, lecz nie są to nazwy powszechnie używane jako wersje polskie, np. nazwa miejscowości Wilkowyje, którą na mapie Wielanda zapisano w następującej formie: *Wilkowy P.* *Wilkowice*. Zawiera ona również w niektórych wypadkach błędne użycie liter, np. w nazwie *Nied.*[er] *Lasisk* polska wersja brzmi *Polni Laziska* – zamiast Dolni czy też Dolne²²⁸. Na mapie – co warto podkreślić – znalazły się poza nazwami miast i wsi także toponimy odnoszące się do przysiółków, takich jak *Wemislo* (Wymysłów) należący do Panewnik, *Wartoglowiec* (Wartogłowiec), który podlegał wsi Tychy czy *Wigorzole* (Wygorzele) – część wsi Jaroszowice.

²²³ J.W. Wieland: *Principatus Silesiae Rattiboriensis nova et exactissima tabula geographica: commonstrans insimul Liberas Dynastias Ples et Beuthen cum Statu minore Loslau, ex emensurationibus I. W. Wielandii sumtinus principium et. Ord. Silesiae delineata et reducta. Excusa Norim. Ab Heredibus Homannianis A. O. R. MD CCXXXVI. Cum. Spec. S. Caes. Rg. Maj. Privilegio*. Arkusz 15. Autor korzystał z egzemplarza w zbiorach prywatnych (J. Gąsior). Jej rewizji dokonał w 1740 r. Matthaeus von Schubart, który „znalazł na każdej z nich po kilkaset błędów i braków”. Zob. M. Mączka: *Problemy Johanna Wolfganga Wielanda z opracowaniem map księstw górnośląskich w świetle zbioru dokumentów Archiwum Miejskiego w Bytomiu*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 3, 2007, s. 56. Skalę problemu ukazują przykład mapy księstwa opolskiego, gdzie stwierdzono aż 249 błędów. Zob. A. Konias: *Kartograficzny obraz Śląska na podstawie map księstw śląskich Jana Wolfganga Wielanda i Mateusza Schubartha z połowy XVIII w.* Katowice 1995, s. 74.

²²⁴ Data w nawiasie zwykłym oznacza rok powstania mapy.

²²⁵ „Powstała tym razem mapa o charakterze przeglądowo-topograficznym (ok. 1:440 000) nie miała sobie równych wśród prac drukowanych do końca tego stulecia.” Zob. R. Wytyczak: *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*. Wrocław 1998, s. 31.

²²⁶ Należy zaznaczyć, że pojawiają się na mapie także wyjątki, gdzie takiej drugiej – polskiej – nazwy nie zamieszczono, np. wieś *Alt hammer*, pod którą mogliśmy się spodziewać polskiego odpowiednika „Stara Kuźnica”, czy *Zarzitsche*, gdzie powinna znaleźć się również wersja „Zarzeczce”.

²²⁷ Informacje o nazwach były czerpane nie tylko od mieszkańców. „Źródłem kolejnych błędów była toponomastyka – nazewnictwo miejscowości i obiektów topograficznych. Nazwy miejscowe, przepisywane z opisów geograficznych poszczególnych ziem, były często zniekształcone, zwłaszcza w regionach zamieszkałych przez ludność polskojęzyczną.” Zob. M. Mączka: *Problemy Johanna Wolfganga...*, s. 54.

²²⁸ W literaturze zwraca się uwagę na fakt, że przeprowadzona rewizja mapy również obarczona jest błędami: „Co ciekawe, poprawki Schubartha w tym zakresie niewiele wnoszą, gdyż zdeformowana przez Wielanda nazwę polskiej miejscowości poprawił na podstawie wykazu z katastru ziemskiego, a te zazwyczaj również nie były poprawne.” Jako przykład z ziemi pszczyńskiej autor podaje jedną miejscowość: „Łaziska Średnie to odpowiednio Sirzedni Laziska – Śrzednie Laziska”. Zob. Tamże, s. 56–57.

Mapa Christiana Friedricha von Wredego (1749)²²⁹

Za bardzo dokładną mapę należy uznać dzieło inżyniera Ch.F. von Wredego. Zdumiewa liczba zamieszczonych na jej poszczególnych arkuszach szczegółów, włącznie z sygnaturami kościołów czy miejscami potencjalnych przepraw przez rzeki (brody). Należy jednak uwzględnić fakt, że były one sporządzone dla celów wojskowych, stąd wyrysowano tak dokładnie wszystkie elementy w krajobrazie pomocne przy prowadzeniu działań militarnych. Nowością umieszczoną na każdym arkuszu jest tabela, w której znalazły się dane istotne dla np. aprowizacji i poboru, dotyczące liczby chłopów w ramach poszczególnych kategorii oraz koni znajdujących się w konkretnych wsiach²³⁰. Ważną dla nas informację stanowią nazwy miejscowości²³¹ pojawiające się w tabelach oraz dodatkowo nazwiska ich właścicieli. Na mapach można odnaleźć m.in. takie toponimy, jak: *PLESS* (Pszczyna); *Beron* (Bieruń); *Nicolai* (Mikolów); *Wilkowj* (Wilkowyje); *Tichau* (Tychy); *Smilowitz* (Śmiłowice); *Mokrau* (Mokre); *Ober Lazisk* (Łaziska Górne); *Mittel Lazisk* (Łaziska Średnie); *Wirow* (Wyry); *Iaroschowitz* (Jaroszewice); *Scziern* (Ściernie); *Gurka* (Górki); *Altdorff* (Stara Wieś); *Iankowitz* (Jankowice); *Czwiklitz* (Ćwiklice).

Mapa Friedricha Bernarda Wenera (przed 1776)²³²

Całość pszczyńskiego wolnego państwa stanowego została ukazana na mapie, która powstała przed 1776 rokiem. Jest ona dziełem F.B. Wenera. Zawiera nazwy miejscowości, przysiółków oraz nazwy rzek. Mapa ta niestety nie obejmuje całego interesującego nas obszaru. Autor nie zaznaczył również np. wsi Jarząbkowice leżącej w południowo-zachodnim cyplu ziemi pszczyńskiej oraz wsi Orzesze w jej zachodniej części²³³. W kontekście naszych badań nad nazwami miejscowości należy podkreślić, że mapa Wenera zawiera zapisy niewystępujące w żadnym innym źródle kartograficznym, ale też pojawiają się liczne błędy i nawet nie można zakwalifikować ich do kategorii zapisów sporządzanych „ze słuchu”. Należy do nich zaliczyć takie nazwy, jak: *Wilkowitz* (Wilkowyje); *Tischau* (Tychy); *Podlest* (Podlesie); *Zartzitz* (Zarzecze); *Lontzin* (Lędziny); *Parotzan* (Paprocany); *Tschirne* (Ściernie); *Pioseka* (*Pioscka* ? – Piasek); *Billowitz* (Gilowice); *Kedzna* (Miedzna); *Cwilitz* (Ćwiklice); *Rura* (? Góra); *Bczischtz* (Brzeźce); *Pawitznek* (Panewnik); *Ro[z]dzieko* (Rozdzień); *Szonow*: [itz] (Szopienice). Inne nazwy są identyczne z oficjalnie obowiązującymi,

²²⁹ Christian Friedrich von Wrede: *Krieges-Cardre von Schlesien*. Glatz 1749 (Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartensammlung, Sygn. Gr 20 N 15060).

²³⁰ W zestawieniu znalazły się zarówno wsie dominium pszczyńskiego, jak też miejscowej szlachty. Jako przykłady pierwszych można podać Wilkowyje: [Oerter Und Eigenthümer] *Wilkowi*; Gr.[af] v.[on] *Promnitz*, [Bürger Und Bauren] 6; [Gärtner Und Häußler] 17.; [Pferde] 6. oraz Stara Kuźnica: *Althammer*; Gr.[af] v.[on] *Promnitz*; --; 29.; 4. Z kolei do drugiej grupy należą np. Orzesze: *Orzesche*; v.[on] *Woyska*; 4; 13; 4. oraz Gardawice: *Gardawitz*; v.[on] *Zborowsky*; 11; 15; 14.

²³¹ W odniesieniu do wszystkich arkuszy – nie tylko pszczyńskich – map Wredego w literaturze można odnaleźć informacje o toponimach: „Nazewnictwo miejscowe jest różnojęzyczne, tak niemieckie, jak i słowiańskie (polskie i morawskie).” Zob. *Mapy i plany Katowic...*, nlb.

²³² F.B. Werner: *Charta specialis Dynastia Plesnensis* (przed 1776).

²³³ Zamiast nazwy miejscowości zaznaczono nazwę kościoła na wzgórzu św. Wawrzyńca (*S. Lorentz*). Może to zdumiewać zważywszy, że odnaleźć można na niej znacznie mniejsze przysiółki, takie jak: Kokociniec (*Kakozinetz*), Stary Suszec (*Altsusetz*), Żwaków (*Szwankow*: [itz?]) czy Mościska (*Mostisk*) oraz śródleśne osady np. Rytwiny (*Retwinitz*).

np. *Cielmitz* (Cielmice); *Petrowitz* (Piotrowice); *Schmilowitz* (Śmiłowice); *Lonkau* (Łąka); *Susetz* (Suszec) czy *Staude* (Studzionka) lub przy znajomości topografii dające się powiązać z wsiami należącymi do panów na Pszczynie lub miejscowej szlachty, np.: *Janowitz* (Jankowice); *Mezeritz* (Międzyrzecze) czy *Woschczitz* (Woszczyce) oraz *Jadlin* (Jedlina). Poza miasteczkami i wsiami w granicach ziemi pszczyńskiej i państwa mysłowickiego wyrysowano na niej pobliskie miejscowości²³⁴.

Mapa Johanna Harnischa (1794/1795)²³⁵

Analiza nazw miejscowości, które zostały umieszczone na mapie pod koniec XVIII wieku przez mierniczego Harnischa²³⁶, skłania do konstatacji, że są one w dużej mierze zbliżone do oficjalnie używanych w tym czasie. Jako przykładowe toponimy można tu przywołać: *Myslowitz* (Mysłowice), *Bogutzitz* (Bogucice); *Jarzombkowitz* (Jarząbkowice); *Kreutzdorf* (Krzyzowice); *Mizerau* (Mizerów); *Staude* (Studzionka); *Sandau* (Piasek); *Lonkau* (Łąka); *Jankowitz* (Jankowice); *Lendzin* (Lędziny); *Paprotzan* (Paprocany); *Mokrau* (Mokre); *Tichau* (Tychy) czy też *Krier* (Kryry). Należy jednak także wskazać na nazwy, które zostały zapisane w innej wersji²³⁷, np. *Plesse* (jako określenie głównego miasta powiatu) oraz *Studzienitz* (Studzienice, których zapis w języku niemieckim to „Studzienitz”) lub wręcz ewidentnie błędnie oddane na mapie – niektóre z nich w niespotykanej²³⁸ formie, np.: *Zygoin* (Zgoń); *Gurdowitz* [? Gardawitz] (Gardawice); *Zawiszecz* (Zawiść); *Tscharnicowitz* (Czaruchowice); *Tschirn* (Ściernie), *Schwierziniac* (Świerczyniec) czy *Moliska* (Mościska – przysiółek wsi Gardawice). Harnisch na swojej mapie umieścił na arkuszach graniczących z Polską i Galicją zaledwie kilka miejscowości leżących już poza granicami ziemi pszczyńskiej, np. wieś Zbytków odnotowaną jako *Bytkow* czy Chelmek (*Kl. Chelm*). Co istotne, pomimo bardzo szczegółowego oddania rzeczywistości, włącznie z nazwami przysiółków, kolonii, wapienników czy owczarni, autorowi zdarzyło się również pominąć nazwę wsi przy wyrysowanych domostwach na wschodzie ziemi pszczyńskiej. Mam tu na myśli Jajosty, leżące obok Bojszów.

²³⁴ M.in. są to: Strumień (*Schwarz Wasser*), Żory (*Sorau*), Bujaków (*Bujakow*); Bielszowice (*Bilszowitz*) czy też Modrzejów (*Moderziowitz*). Jako ciekawostkę można uznać umieszczenie wsi Sosnowiec (*Sosnowietz*) w granicach wolnego pszczyńskiego państwa stanowego.

²³⁵ J. Harnisch: *Situations-Plan von einem Theile Oberschlesiens an der Österreich und Polnischen Grenze, namentlich der Legend von Tarnowitz, Beuthen, Gleiwitz, Nicolau, Pless, Sohrau, Loslau, Rybnik, Rattibor und Hultschin mit dessen darin belegenen Bley, Eisenstein, Galemey Und Steinkohlen Gruben*. AP Katowice, zespół nr 396 Wyższy Urząd Górniczy Katowice, sygn. OBB II 1.

²³⁶ Szerzej na temat tego rysownika oraz okoliczności powstania mapy J. Polak: *Ziemia pszczyńska. Rozwój gospodarczy od Piastów do Hochbergów*. Pszczyna 2000, s. 64–65.

²³⁷ Warto także wspomnieć, że niektóre z nazw są zapisane w dwojaki sposób, np. Ćwiklice odnaleźć można jako *Ober Cwikliz*, a obok w formie *Nied:[er] Cwiklitz*.

²³⁸ „Wszystkie punkty osadnicze zostały zaopatrzone w nazwy, oczywiście w niemieckiej wersji nazewnictwa lub w niemieckiej transkrypcji i w tym przypadku uwidaczniają się problemy Harnischa i jego współpracowników z zapisem słowiańskiego nazewnictwa Górnego Śląska. W wielu przypadkach nazwy te mają bardzo dziwaczne brzmienie.” Zob. J. Polak. *Ziemia pszczyńska...*, s. 65.

Mapa Stanisława Porębskiego (1563)²³⁹

Jedną z cenniejszych map, obejmujących tylko częściowo teren wolnego pszczyńskiego państwa stanowego, to dzieło Stanisława Porębskiego. Jest to pierwsze „tak dokładne” przedstawienie fragmentu ziemi pszczyńskiej. Autor zatytułował ją *DVCATVS OSWIECZIMENSIS²⁴⁰ ET ZATORIENSIS DESCRIPTIO* i zaznaczył na karcie m.in. wielki Staw Bieruński oraz rzeki: Gostynię i Korzeniec²⁴¹. Na mapie znalazł się południowo-wschodni fragment ziemi pszczyńskiej, w tym dwa miasteczka, które zapisano wersalikami: Pszczyzna (*PSCZINA*) oraz Bieruń (*BIERVN*), a także 13 wsi, z których część należała do barona von Promnitz, a mianowicie: Wisła Mała (*Wislaniemecka*)²⁴²; Wisła Wielka (*Wislapolska*); Goczałkowice (*Goczalkowicze*); Grzawa (*Rdzawa*); Bijasowice (*Biasowicze*); Zabrzeg (*Zabreg*), Brzozówka (*Brzozowka*) i Wola (*Wolia*), zaś pozostałe bezpośrednio do przedstawicieli miejscowej szlachty: Ćwiklice (*Czwiklicze*); Zawadka (*Zawadka*); Góra (*Gora*), Bojszowy (*Boissowj*) oraz Kopciowice (*Kopczowicze*). Została na niej również wyrysowana sygnatura jeszcze jednej (czternastej) wsi, a mianowicie Chelmu wraz z nazwą (*Chelm*). Podlegała ona jednak biskupowi krakowskiemu i na niektórych późniejszych mapach jest „wykrawana” z terytorium Górnego Śląska²⁴³ (wraz z otaczającym ją terenem połączona jest bezpośrednio z Rzeczpospolitą). Na mapie nie zaznaczono wsi Łąka – choć była to miejscowość z kościołem parafialnym, a do tego przylegająca bezpośrednio od północy do rzeki Wisły²⁴⁴.

Mapa Abrahama Orteliusa (1603)²⁴⁵

Przeróbki mapy Porębskiego lub jednej z jej kopii dokonał na początku XVII stulecia flamandzki kartograf Abraham Ortelius. Na mapie z 1603 roku zatytuło-

²³⁹ S. Porębski: *Ducatus Oswieczimensis et Zatoriensis, Descriptio* (1563), Biblioteca Nazionale Marciana – Venezia, IT-VE0049, Segnatura 138.c.4. Szerzej na temat autora oraz mapy zob. L. Szaniawska: *Określenia dokumentu kartograficznego na europejskich mapach regionalnych z drugiej połowy XVI wieku i pierwszej połowy XVII wieku*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 19, 2022, s. 194–196.

²⁴⁰ W wyrazie tym zastosowano abrewiację, której symbol (pozioma kreska) zapisano nad literą „N”. Jest on jednak mało widoczny i zlewa się z wyrysowaną ramką.

²⁴¹ Co zdumiewające, na mapie Porębskiego nie została zaznaczona rzeka Pszczyńska.

²⁴² Na późniejszych kopiach mapy Porębskiego nazwy niektórych wsi zostały „wykoślawione” przez błędne odczytanie poszczególnych liter. Dodatkową trudność sprawiał (z racji odległości) brak możliwości weryfikacji tych toponimów i błędy powtarzano na kolejnych edycjach mapy. Jako przykłady mogą posłużyć nazwy wsi: Wisły Małej – zapisanej w późniejszym czasie w formie *Wislamemieka*; Kopciowic, w której literę „i” odczytano jako „c”, co w konsekwencji dało zapis *Kopczowicze* oraz najbardziej jaskrawy z nich dotyczący miejscowości Zabrzeg. Nazwę tej wsi oddanej przez Porębskiego jako *Zabreg* na kolejnych przeróbkach jego mapy można odnaleźć w wersji *Zabrea*. Wynikało to z faktu, że dolna część ostatniej z liter, a mianowicie „g”, została wzięta za część wyrysowanego domku lub wydobywający się z niego dym. Ten zapis pojawia się jeszcze np. na mapie A. Orteliusa z 1603 r.

²⁴³ Wraz z Chelmem do biskupa należały wsie Imielin i leżące nieco na północy Kosztowy.

²⁴⁴ Wyrysowane zostały również dwa zgrupowania domków oznaczające wsie, lecz brak przy nich toponimów. Być może sygnaturki miały oznaczać miejscowości: Miedźna, Rudołtowice lub Gilowice. Na mapie – jak można się tego domyślać – zamieszczono nazwę miasta Oświęcim, które jej autor zapisał w formie *OZWIECZIM* (na południowy wschód od niego wyrysowana została wieś Jawiszowice jako *Jawissowicze*).

²⁴⁵ A. Ortelius: *Ducatus Oswieczimensis, et Zatoriensis, descriptio*. 1603, wydana w: *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahama Orteliusa. Antwerpia 1603.

wanej *THE DVKEDOMES OF OSWITZ AND ZATOR* (u dołu znalazła się nieco inna wersja nazwy Oświęcim, a mianowicie: *OSWIECZ, et ZATOR*) nazwy miast i wsi ziemi pszczyńskiej zostały zredukowane do zaledwie siedmiu. Z miast ujęto obydwaj, czyli Pszczynę (*Psczina*) i Bieruń (*Bierun*), zaś spośród wsi Ortelius uznał za stosowne zamieścić tylko pięć, a są to: Goczalkowice (*Goczalkowitze*); Ćwiklice (*Czwiklicze*); Góra (*Gora*); Zabrzeg (*Zabrea*) oraz Bojszowy (*Boiſſowy*). Część nazw wsi oddano wiernie – zgodnie z pierwowzorem S. Porębskiego sprzed 40 lat, zaś inne zmodyfikowano (dwa z ostatnich przywołanych toponimów).

Mapa Jonasza Nigriniego (1724)²⁴⁶

Znaczą część pszczyńskiego wolnego państwa stanowego zamieścił na swojej mapie J. Nigrini. Należy podkreślić, że od 1636 roku było to pierwsze po A. Hindenbergu tak szczegółowe odwzorowanie ziemi pszczyńskiej. Najdalej wysunięte miejscowości na północ, możliwe do przebadania na podstawie tej mapy, to Cielmice i Zgoń, a także Woszycy, które błędnie umieścił już poza jej granicami. W źródle tym zamieszczono również podwójne nazewnictwo w odniesieniu do głównego miasta Pszczyny oraz do dwóch wsi leżących na południowy-zachód od niej. Pierwsza z miejscowości zapisana została w formach: *Psczina* i *Pless*, zaś dwie kolejne jako: *Studénka* i *Staude* oraz *Goldmannsdorff*²⁴⁷ i *Bzj*. Nazwa dubluje się także w odniesieniu do Strumienia, który należał już do księstwa cieszyńskiego²⁴⁸. Mapa zawiera kilkadziesiąt toponimów, dzięki którym możliwe jest porównanie nazw, a są to m.in.: Szeroka (*Timmendorff*); Krzyżowice (*Creutzdorff*); Warszawice (*Warschowitz*); Pielgrzymowice (*Pilgramsdorff*); Golasowice (*Gollassowitz*); Pawłowice (*Pawlowitz*); Wisła Mała (*Deutsch-Weichsel*) i Wisła Wielka (*Polnisch Weichsel*), Łąka (*Lonkau*); Goczalkowice (*Gottschalkowitz*); Ćwiklice (*Cwiklitz*); Miedzna (*Medzna*); Wola (*Wolaw*); Czarków (*Czarkow*); Piasek (*Sand*); Kobiór (*Kobier*), Bojszowy (*Boyschoff*) i Bieruń (*Bierun*). Niektóre z nazw zostały zniekształcone tak, iż trudno domyślić się ich właściwych form, np. *Chelmitz* (Cielmice), której bliżej do nazwy Chełm, czy też *Jawst* (Jajosty), inne zaś, jak: *Suschitz* (Suszec) czy *Schwierklانيتz* (Świerczyniec) można powiązać ze sobą, jeśli tylko orientujemy się w toponimach tej części Górnego Śląska.

²⁴⁶ J. Nigrinus: *Ducatus in Silesia superiore Teschinensis cum adjacentibus Regnorum vicinorum, Hungariae videlicet et Poloniae, nec non Marchionatus Moraviae etc.* Terminis mappa specialis, conatu oppera et sumtibus Jonae Nigrini Hung. Collegae Scholae Tesch. Ev. Sedulo delineata Sculpta et excusa candidaque publicata A. C. 1724. Biblioteka Narodowa w Warszawie; wersja cyfrowa – <https://polona.pl/item-view/bc8249e9-0a30-4a1d-b4d0-aacd46b3cd07?page=0> (dostęp: 15 września 2023).

²⁴⁷ W nazwie zastosowano abrewiację, zapisując tylko jedną literę „n” z kreską nad nią.

²⁴⁸ Przy symbolu miasta znalazły się nazwy polska *Strumien* i niemiecka *SchwartzWasser*.

Mapa Friedricha Bernarda Wenera (ok. 1750)²⁴⁹

Spod ręki tego autora wyszła nie tylko mapa ziemi pszczyńskiej, lecz także liczne panoramy miast i miasteczek Śląska²⁵⁰, bezcenne źródło ukazujące jak w przeszłości wyglądały poszczególne miejscowości, a także m.in. klasztory. F.B. Werner jest również twórcą dwóch map księstwa cieszyńskiego, z których jedną zatytułował *Das Fürstenthum Teschen in Ober-Schlesien*. Mapa, z pewnością wzorowana na mapie J. Nigriniego, zawiera identyczny fragment ziemi opisanej jako FREYE STANDES HERRSCHAFT PLESSE. O nawiązaniach do mapy z 1724 roku świadczą identycznie wpisane nazwy takich miejscowości, jak: *Boyschoff, Iawst, Chelmitz*. Zrezygnowano na niej jednak z podawania dublujących się nazw miejscowości, które odczytać można w jedynej podanej formie: *Plesse* i *Goldmansdorf*. W odniesieniu do Studzionki autor mapy popełnił błąd, uznając ją za dwie odrębne wsie opisane jako: *Studenka* i *Staude*. Zdarzają się również literówki, np. w nazwie *Teutsch Weichsel*, która powinna brzmieć *Deutsch Weichsel*. W trzech miejscach na mapie Wenera litera „J” została zastąpiona przez „I”, a mianowicie w nazwach wsi: Jankowice, Jarząbkowice oraz Jajosty (*Iankowitz; Iarombkowitz* i *Iawst*). Polsko brzmiące Pawłowice kartograf Werner zastąpił niemiecką wersją *Paulowitz*. Na uwagę zasługuje również wskazanie dwóch nazw, które ewidentnie zostały błędnie oddane, a mianowicie wsi Brzeźce (*Brcesc*) oraz Grzawa (*Gerdzawa*).

Mapa Franciszka Floriana Czakiego (Csáky)²⁵¹ (1760)

Ten kartograf węgierskiego pochodzenia umieścił na swojej mapie miejscowości leżące wzdłuż Wisły – od wsi Wisła Wielka na południu aż po Kosztowy na północy²⁵². Do odwołania się do tej mapy skłonił autora niniejszego artykułu wyjątkowy zapis kilku miejscowości ziemi pszczyńskiej, a mianowicie: *Golnischweixel*²⁵³ (Wisła Wielka – Polska); *Alddorf* (Stara Wieś); *Miedzno* (Miedzna); *Grdawa* (Grzawa); *Godschołkowycz* (Goczałkowice); *Piaszek* (Piasek); *Boyszowicze* (Bojszowy); *Zabrzik* (Zabrzeg); *Brzeczynka* (Brzezinka) oraz najbardziej odbiegający od pierwotnego wzoru *Tenczyn*, który miał oznaczać Łędziny. Być może częściowo wpływ na oddanie tych nazw w takim brzmieniu miało jego pochodzenie²⁵⁴. Inne ze wsi są zapisane

²⁴⁹ *Das Fürstenthum Teschen in Ober-Schlesien*. Berlin ok. 1750. Wyd. Johann David Schleuen. Oryginał w: Biblioteka Uniwersytecka Wrocławskiego; mapa w wersji cyfrowej – <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/22406/edition/34203?language=pl> (dostęp: 15 września 2023).

²⁵⁰ Szerzej na temat życia i twórczości F.B. Wenera zob. *Fryderyka Bernarda Wenera Topografia Wrocławia*. Przygotował R. Len. Wrocław 1997.

²⁵¹ F.F. Czaki (Csáky): *Première carte géographique representant la Vistule depuis son origine qui est dans la haute Silesie, jusqu'à son embouchure dans la mer Baltique*. Francuska Biblioteka Narodowa, Paryż.

²⁵² Wyraźnie zaznaczono, że ta ostatnia miejscowość zapisana w wersji *Koszytow* oraz *Imielin (Jemielyn)* i *Chelm (Chelm W[ielki])* związane były z Rzeczpospolitą. Co należy podkreślić, błędnie po stronie polskiej umieszczono dwie wsie należące do ziemi pszczyńskiej, z których jedna to: *Kopciowice (Kopczyowycze)*, zaś druga *Czarnuchowice*. Tę ostatnią podzielono pomiędzy dwa terytoria poza Górnym Śląskiem oraz na dwie części (*Czar* i *chowycz* [?]).

²⁵³ Użycie litery „x” jest wyjątkowe, lecz nie budzi ono wątpliwości. Na mapie F.F. Czaki, opisując wieś Wisłę, wykorzystał również tę formę, podając ją w dwóch wersjach: *Wista Weixel*.

²⁵⁴ Szerzej na temat tego kartografa oraz jego dokonań zob. K. Kozica: *Franciszek Florian Czaki, mapa starostwa spiskiego (ok. 1762)* [W:] *Mapa Starostwa Spiskiego Franciszka Floriana Czakiego (1762)*. „Zeszyty Tatrzańskie” nr 3, 2013, s. 11: „Na podstawie własnych zdjęć terenowych sporządził szcze-

na mapie w wersji niemieckiej jako *Lonkau* i *Jedlin* oraz dosłownie w polskiej: *Goławiec*; *Zawadka*; *Wola*; *Frydek* i nieco zmodyfikowane, lecz dające się rozpoznać: *Miedzyrzecze* (Międzyrzecze); *Gilowycz* (Gilowice) oraz *Studzienicz* (Studzienice). Miasta zlokalizowane w okolicy rzeki Wisły, które pojawiają się również na mapie A. Hindenberga, zostały zapisane jako: *Ples* (Pszczyna); *Strumien* (Strumień) oraz *Oswieczym* (Oświęcim)²⁵⁵.

Mapa Karola de Perthéesa (1787)²⁵⁶

Mapa została wykonana dla króla polskiego Stanisława Augusta w 1787 roku. Wrysowano na niej fragment pszczyńskiego wolnego państwa stanowego od Ćwiklic na południu po Załęże i Bogucice na północy. Niestety na miejscu zachodniej części ziemi pszczyńskiej został umieszczony ozdobny kartusz. Wzdłuż niego najdalej na zachód znajduje się pas od Ćwiklic przez Jankowice, Studzienice, Paprocany, wschodni fragment Tychów (przysiółek Wartogłowiec) oraz śródleśną osadę Rytwiny. Dalej na północ za leśnym kompleksem znajdują się miejscowości: *Załęże*²⁵⁷; *Katowice*; *Bogucice*; *Rozdzien*; *Szopienice*; *Janow*; *Myslowice*, zaś na południowy wschód od tej ostatniej miejscowości *Słupna*; *Brzęckowice*; *Brzezinka* i *Dzieczkowice*. Nazwy miejscowości można podzielić na trzy grupy: 1) z zapisem identycznym, jaki obowiązuje współcześnie, 2) nieznacznie zmienionym przez autora, ale dającym się rozpoznać, 3) z zapisem nietypowym, zupełnie odbiegającym od tych odnotowanych w innych źródłach. Do pierwszej grupy możemy zaliczyć takie wsie, jak: *Studzienice*; *Zabrzeg*; *Jedlina*; *Urbanowice*; *Jaroszwice*; *Wola*; *Brzezinka*; *Krasow* czy *Ławki*. Drugą grupę reprezentują takie nazwy miejscowości, jak: *Boyszowy*; *Brzęckowice* (Brzęczkowice); *Kozytow* (Kosztowy); *Szmarzwice* (Smardzwice); *Goławice* (Goławiec); *Paprocany* (Paprocany); *Jemielin* (Imielin – należący do biskupa krakowskiego); *Wesoły* (Wesoła); *Międzyrzecz* (Międzyrzecze). Warto wskazać także w tym miejscu na Bieruń, który został oddany w dwóch wersjach: *Beron v[el]* *Bieron*. Rysownik zmodyfikował również nazwy przysiółków, np. *Wartogolowice* (Wartogłowiec należący do Tychów) czy *Wygorzoly* (Wygorzele – część wsi Jaroszwice). Do ostatniej z grup można zaliczyć toponimy, które bez umiejscowienia na mapie trudne byłyby do powiązania z ziemią pszczyńską, a mianowicie: *Chilowice* (Gilowice); *Cielmec* (Cielmice); *Szwierklanice* (Świerczyniec); *Czerniachowice* (Czarnuchowice) oraz *Łęczyn* [!] (Łęczyny).

gółowe mapy okolic Warszawy w skali ok. 1:70 000 (w orientacji południowej, 1760), 12-arkuszową mapę Wisły w skali ok. 1:180 000, mapę Wołynia w skali ok. 1:263 000 (1769) oraz mapy poszczególnych województw koronnych, z których jedyną znaną jest wydana w miedziorycie mapa starostwa spiskiego.”

²⁵⁵ Zaznaczoną z nazwy na mapie z 1636 r. wieś Jawiszowice zapisał ten kartograf w formie znacznie odbiegającej od prawidłowej, a mianowicie *Jaszkwowycz*. Z kolei obok miasteczka Strumień umieszczone zostały pobliskie wsie: *Zabloty* (Zabłocie) oraz *Chyby* (Chybie).

²⁵⁶ K. de Perthées: *Mappa szczegulna Woiewodztwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego: zarządzona zinnych wielu mapp mieyscowych tak dawniemy iak i swiezo odrysowanych tudzież goscincowych i niewątpliowych wiadomosci wszystko według reguł geograficznych i obserwacyi astronomicznych przez Karola de Perthées Pułkownika Woysk Koronnych J. K. M. Geografa 1787, grave par P.F. Tardieu*. Paris 1792.

²⁵⁷ Na północ od wsi Załęże wrysowany został Dąb, zapisany w formie *Dam* [!].

Źródła sfragistyczne (1466–1762)

Pieczenie miejskie (1466–1544)

Interesujące nas nazwy można odnaleźć również na pieczęciach miejskich. Główne miasto ziemi pszczyńskiej miało na niej przedstawienie orła na tarczy herbowej. Według Małgorzaty Kaganiec na pieczęci z 1611 roku (używanej jeszcze w 1631 roku) „legenda umieszczona na banderoli o ozdobnie zawiniętych końcach brzmi: S. CIVITATIS BLYSCYN”²⁵⁸. Autor niniejszej publikacji skłania się jednak do innego odczytania nazwy miasta, widząc pomiędzy literą „C” i „Y” jeszcze jedną, która została pominięta. Litera ta to prawdopodobnie „E” lub przekreślone w środku „Z”, co dawałoby nazwę: BLYSCEYN lub BLYSCZYN. Kolejny tłok pieczętny zawierał już inny zapis: SIGILLUM CIVITATIS PLESSNENSIS, a został odcisnięty jeszcze w XVII wieku (1665 rok)²⁵⁹. Taka forma nazwy miasta występowała także na kolejnych pieczęciach z tą różnicą, że pominięto jedną z dublujących się liter „S”.

Z pozostałych miasteczek ziemi pszczyńskiej można podać przykłady z XV–XVIII wieku dla miasteczka Mikołów. Na najstarszej z pieczęci nazwa tej miejscowości została według badaczy zapisana w wersji *Mykulow* (*mykulow*)²⁶⁰. W kolejnych stuleciach w legendzie pojawiała się już zlatynizowana wersja nazwy Mikołów: w XVII wieku w formie: SIGILLUM CIVITATIS NICOPOLIEN, zaś w kolejnym stuleciu ostatni z wyrazów rozwinęto: NICOPOLIENSIS²⁶¹. Problematyka pieczęci miejskich jest tu tylko zasygnalizowana jako jedno ze źródeł możliwych do wykorzystania²⁶².

Pieczenie wsi i osad ziemi pszczyńskiej (1722–1727)

W wydanej tuż przed wojną pracy Mariana Gumowskiego poświęconej herbom miejscowości województwa śląskiego (razem z Zaolziem) autor odwoływał się do najstarszych wizerunków godeł wsi pochodzących z czasów pruskich²⁶³. Dziś wiemy, że pieczęcie były używane już w czasach habsburskich²⁶⁴. Znamy nawet konkretny moment oraz przyczynę ich powstania, a mianowicie konieczność potwierdzenia danych, które spisano na potrzeby przygotowywanego katastru w latach 20. XVIII wieku²⁶⁵.

²⁵⁸ Pieczęć ta była w użyciu już w 1535 r. Zob. M. Kaganiec: *Dzieje herbu Pszczyny*. [W:] *Pszczyna. Monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek, J. Sperka. T. 1. Pszczyna 2014, s. 40.

²⁵⁹ Tamże.

²⁶⁰ Pozostałe elementy legendy są jednak odczytywane inaczej. Autor monografii Mikołowa Konstanty Prus, wykonując odrys pieczęci z 1589 r., oddał jej zapis jako *Sigillum Civitas Mykulow* (ewentualnie *Sigillum Civitas Mykulow*), zaś Małgorzata Kaganiec odczytywała ją jako: *sigunum civitatis mykulow*. Zob. AAKat, Spuścizna Konstantego Prusa, sygn. 80/268 – Materiały do historii Mikołowa oraz *Mikołów. Monografia historyczna 1222–2022*. T. 1. Red. R. Kaczmarek, J. Sperka. Katowice 2021, s. 42.

²⁶¹ *Mikołów. Monografia...*, s. 43–44.

²⁶² Informacje o pieczęciach miasteczka Bieruń zob. M. Kaganiec: *Herb Bierunia i godła gminne dawnej parafii bieruńskiej*. Bieruń 1994.

²⁶³ M. Gumowski: *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*. Katowice 1939.

²⁶⁴ Szerzej na ten temat zob. M. Kaganiec: *Niektóre najstarsze pieczęcie gmin górnośląskich z katastru karolińskiego z 1723 roku*. [W:] „Ziemia Śląska”. Red. L. Szaraniec. T. 6. Katowice 2005.

²⁶⁵ „Sporządzenie katastru przebiegało w dwóch etapach. W pierwszej kolejności następowało samooszacowanie dochodów przez samych chłopów. Na ziemi pszczyńskiej miało to miejsce w latach 1722–1723.

Jako przykładowe nazwy pochodzące z pieczęci wsi ziemi pszczyńskiej można tu przywołać: SIGILLVM LONCENSE (Łąka); SIGILLVM WARSCHOVICENSE (Warszowice) czy też SIGILLVM CZARKOWIENSE (Czarków)²⁶⁶. Co interesujące, nazwę wsi Studzionka oddano w legendzie w wersji polskiej, a nie niemieckiej (Stau-de), zaś Stara Wieś pojawia się na pieczęci jako „Altdorff”. Z kolei na łacińskie odniesienia do nazw miejscowości można się natknąć, analizując nazwy dwóch wsi z południa ziemi pszczyńskiej: Wisły Małej i Wisły Wielkiej, które zapisano w legendzie jako: SIGILLVM TEVTOVISTVLENSE oraz SIGILLVM POLONOVISTVLENSE. Łacinę zastosowano również w nazwie wsi Krzyżowice, a mianowicie: SIGILLVM CRVICIDORENSE (od łacińskiego „crux” – krzyż). Nie do wszystkich miejscowości ziemi pszczyńskiej możemy ustalić nazwy na podstawie odcisków tłoków z katastru karolińskiego, np. do uwierzytelnienia danych z Pawłowic wykorzystano pieczęć ówczesnego właściciela wsi, na której brak interesującego nas toponimu²⁶⁷. W wydanym w 2009 roku opracowaniu poświęconym pieczęciom z terenu powiatu pszczyńskiego odnaleźć można także wieś Zarzeczce leżącą obecnie w granicach miasta Katowice²⁶⁸. Odcisk pieczęci z nazwą i jej opis dla Kuźnicy Boguckiej z 1723 roku znalazł się w ostatniej monografii stolicy województwa śląskiego²⁶⁹.

Zakończenie

Postulat prof. J. Szaflarskiego dotyczący szczegółowej analizy nazewnictwa zastosowanego na mapie A. Hindenberga mimo przeprowadzonej drobiazgowej i pełnej konserwacji tego cennego zabytku niestety nie jest możliwy do realizacji. Konserwacja nie poprawiła w „spektakularny sposób” czytelności nazw miejscowości zapisanych na „banderolach”. Upływ czasu, warunki przechowywania – w tym m.in. brak odpowiedniego opakowania (zabezpieczenia), pragmatyczny cel jej wykorzystania, a w związku z tym „wyeksplorowanie” poszczególnych części oraz zniszczenia niekiedy dokonane przez człowieka (wpływ czynników biologicznych, zmiany chemiczne, ingerencja owadów) – znacznie pogorszyły czytelność nazw zapisanych na wstęgach. Proporcje tych dających się odczytać do budzących wątpliwości lub

Pod sporządzonymi dokumentami widnieją wówczas pieczęcie gminy wiejskiej oraz wójta i przysięgłych.” R. Obetkon: *Mieszkańcy pszczyńskiego...*, s. 9.

²⁶⁶ Inne z legend pieczęci to: SIGILLVM CWIKLICENSE (Ćwiklice); SIGILLVM POREMBIENSE (Poręba); SIGILLVM STVDENCENSE (Studzionka); [SI]GILLVM ALTDORFFENSE (Stara Wieś). E.M. Rygula: *Pieczęcie gminne miejscowości powiatu pszczyńskiego od początku XVIII w. do 1939 r.* Pszczyzna 2009. Publikacja ta w wyczerpujący sposób ukazuje ogromną różnorodność pieczęci gminnych i umieszczanych na nich godeł wsi z terenu dawnego pszczyńskiego państwa stanowego (jej południowej części).

²⁶⁷ „Pawłowice były prywatną własnością szlachecką. Na dokumentach katastralnych poszczególnych działów Pawłowic przybito pieczęcie szlacheckie.” Zob. Tamże, s. 31.

²⁶⁸ Bez wątpienia chodzi o Zarzeczce leżące obok Mikołowa, na co wskazuje zapis na kolejnych pieczęciach, a mianowicie „powiat pszczyński”, m.in. KR.[EIS] PLESS. Autorka błędnie zakwalifikowała pieczęć jako należącą do wsi o tej samej nazwie, która leżała na południe od rzeki Wisły: „Omawiając miejscowości powiatu pszczyńskiego, nie można pominąć leżącej na tym terenie, ale już nie istniejącej miejscowości. Wieś została w 1954 r. zalana przez wody tworzonego wówczas Zbiornika Goczałkowickiego.” Zob. Tamże, s. 51.

²⁶⁹ Częściowo źle odbity fragment legendy został odtworzony następująco: SIGIL(LUM) FE(RARIE) BOGVICEN(SIS). Zob. *Katowice. Środowisko, dzieje, kultura, język i społeczeństwo*. T. 2. Red. A. Barciak, E. Chojecka, S. Fertacz. Katowice 2012, s. 622.

zniszczonych są niestety druzgocące na niekorzyść tych pierwszych. W literaturze wskazywano, że poza nazwami niektórych miejscowości nie do odczytania są również nazwy rzek oraz stawów czy innych miejsc o charakterze terenowym. Ustalenie przez autora jednego toponimu sieci rzecznej daje jednak pewną nadzieję w tym względzie. Chodzi o nazwę cieklu wodnego zaznaczonego na wschód od wsi Cielmice, gdzie z dużym prawdopodobieństwem naniesiono na wstęgę naklejoną na rzekę napis *Gostina Fl.*[uś?].

Spośród miast i wsi pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, które na swojej mapie zaznaczył A. Hindenberg, zaledwie kilka daje się w pełni odczytać. Nie budzą niejasności oraz zastrzeżeń takie nazwy, jak: *Lendzin* (Łędziny), *Schmilowitz* (Śmiłowice), *Gotzschalckwitz* (Goczalkowice), *Petrowitz* (Piotrowice), *Polnisch Weichsell* (Wisła Wielka). Osoby, które znają rozkład tych miejscowości na dawnej ziemi pszczyńskiej, od razu zauważają, że nie są one zgrupowane w jakimś jej konkretnym rejonie. Świadczy to o tym, że nazwy czytelne występują nie tylko na konkretnym brycie, lecz można je odnaleźć na całej powierzchni mapy. Znamienne, że nie sposób dziś ustalić (odczytać z oryginału mapy) zapisu dwóch miast podległych Promnitzom, a mianowicie: Pszczyny i Mikołowa. Zdumienie zatem budzi fakt przywoływania ich nazw w literaturze, gdyż albo mamy do czynienia z odczytaniem nazwy kilkadziesiąt lat temu, gdy jeszcze była czytelna, albo z podaniem jej hipotetycznej wersji, która według badaczy mogła się tam znajdować. Rozbieżności w formach podanych np. przez L. Musioła i J. Kolendę oraz brak możliwości zweryfikowania nazwy ze źródłem sprawiają, że należy być bardzo ostrożnym w tym względzie. Pewną pomocą w ustaleniu konkretnych liter może służyć porównanie kopii z początku XX wieku oraz skanów mapy po konserwacji. Autor zauważył taką możliwość m.in. dla zapisu dotyczącego głównego miasta z zamkiem Promnitzów. Na kopii słabo widoczna jest górna część litery „P”, zaś dość wyraźnie można odczytać jedną z kolejnych liter, mianowicie „a” (dzięki takim zabiegom można ze stuprocentową pewnością wyeliminować niektóre z podawanych form, np. „Plesse” L. Musioła z 1958 roku). Wspomniana fotokopia mapy z 1905 roku może posłużyć także do próby odczytania nazwy miasta Mikołowa. O ile obecnie nie jest na wstędze widoczna żadna litera dająca się odczytać, na kopii sprzed około 120 lat widać litery „dt” – zapewne końcówka wyrazu „Stadt” oraz przedostatnią literę „a”, co teoretycznie może skłaniać do wersji kończącej się na „ai” lub „au” (ewentualnie „aw”).

Brak możliwości ustalenia jednoznacznie toponimów większości wsi na podstawie odnowionych brytów mapy skłania do szukania zapisów w źródłach, które mogły być dla A. Hindenberga wzorem, np. w urbarzu z 1629 roku. W istocie kilka nazw, które autor artykułu odczytał w całości, jest identyczna jak w zestawieniu wytworzonym przez urzędników pana na Pszczynie w celach gospodarczych. Należą do nich: *Lunckaw* (Łąka), *Petrowitz* (Piotrowice), *Polnisch Weichsell* (Wisła Wielka) oraz *Lendzin* (Łędziny). W tej ostatniej z miejscowości w spisie pojawia się nieco inna wersja, a mianowicie *Lendzien*. Zbliżoną transkrypcję nazwy można zaobserwować dla wsi Goczalkowice (*Gottschalckowitz* w urbarzu z 1629 roku i *Gotzschalckwitz* na wstędze mapy).

Należy także wskazać na pominięcie w wykazie sporządzonym przez J. Kolendę dwóch miejscowości, które istniały w czasie, gdy powstawała mapa A. Hindenberga

(co wiadomo z wykazów dwóch urbarzy pszczyńskich z 1629 i 1640 roku), a mianowicie Jajost i Radostowic. O ile na oryginale mapy brak wyrysowanej tej ostatniej miejscowości, to już pomiędzy Bojszowami a Bieruniem można odnaleźć wieś Jajosty. Ten stan potwierdza szkic mapy z naniesionymi miejscowościami z mapy z 1636 roku, która została zamieszczona na tylnej okładce opracowania J. Polaka o ziemi pszczyńskiej z 2000 roku.

Przegląd licznych i różnorodnych źródeł zarówno świeckich, jak i kościelnych uwidocznili mnogość wariantów nazw stosowanych przez pisarzy w czasie, gdy powstawała mapa A. Hindenberga, w okresie wcześniejszym – od połowy XV wieku, aż do początku XIX wieku. Ich liczba wynikała m.in. z zastosowanego przez pisarza języka (polskiego, czeskiego, niemieckiego lub łaciny), ale także próby oddania nazw słowiańskich w zapisie „ze słuchu”. Toponimy te jeszcze przed powstaniem mapy w 1636 roku (czasem już w okresie średniowiecza) w niektórych wypadkach brzmią identycznie, jak współczesne. Należy zaznaczyć, że transkrypcja wybranych przykładów nie budzi wątpliwości i daje odczytać się jako: *Tychy, Grzawa czy Zarzecze*. Formy te należy jednak uznać raczej za wyjątkowe. Co interesujące, nawet takie nazwy jako Podlesie – mniej skomplikowane jeśli chodzi o zapis i niezawierające polskich znaków, takich jak „ą”, „ś” czy „z” – mają także inne warianty zapisów w okresie około 350 lat (np. *Podleße; Podleschau; Podleschie*).

Autorzy niektórych źródeł, znając specyfikę Górnego Śląska i mając świadomość, że miejscowa ludność w dużej mierze posługuje się językiem słowiańskim, starali się oprócz oficjalnej nazwy niemieckiej zapisać tuż obok niej również wersję polską. Nie są to jednak częste zabiegi, a spotkać się z nimi możemy np. w wizytacjach przeprowadzonych w 1679 i 1687 roku w parafiach należących do diecezji wrocławskiej (*In pago Bdzy, Germanice Gultendorff* czy też *In pago Kreitzendorff vulgo Krzyzowitz*). Najbardziej jaskrawym przykładem zastosowania podwójnego nazewnictwa jest mapa J.Ch. Wielanda z 1736 roku, na której nazwy polskie obok niemieckich są regułą, a nie wyjątkiem (zdarzają się też wśród nich rzadkie lub nietypowe zapisy polskich wersji, np. *Wilkouy – Wilkowice* w odniesieniu do wsi Wilkowyje). Interesujący i unikatowy przykład pochodzi również z ksiąg kontrybucji z 1634 i 1643 roku, gdzie liczbę pojedynczą nazwy wsi Łąka zamieniono na liczbę mnogą w wersji *Łąki*.

Przeprowadzona analiza różnych źródeł pozwala stwierdzić, że nie istniały – może poza nielicznymi wyjątkami – nazwy, które przez dłuższy czas były zapisywane w nich identycznie. Możemy się wręcz spotkać z sytuacjami, że w jednej księdze zapisano (prawdopodobnie tą samą ręką) nazwę miejscowości w dwóch, a nawet trzech odmiennych wersjach. Wybór jednej wiążącej formy jako wzorca dla zapisów wątpliwych na mapie z 1636 roku okazuje się w tej sytuacji problematyczny. Sporządzony na potrzeby pana na Pszczynie urbarz z 1629 roku może częściowo uzupełnić brakujące nazewnictwo na „banderolach” mapy A. Hindenberga. Analiza porównawcza kilku nazw pochodzących z tego źródła, które określić można jako „pewne”, prowadzi jednak do wniosku, że nie zawsze mają one identyczny odpowiednik. Brak zatem stuprocentowej pewności, czy to ten spis powinności chłopów służył pomocą do zapisania poszczególnych nazw. Co istotne, urbarz ten może być pomocny tylko w odniesieniu do wsi komornych, gdyż nie zawiera danych dla miejscowości, które podlegały bezpośrednio przedstawicielom szlachty, np. Ćwiklice, a nie panu na Pszczynie.

Należy w przyszłości dążyć do wykorzystania nowych technologii, dzięki którym być może po prześwietleniu wstęg uda się ustalić, jeśli nie wszystkie, to przynajmniej kilka nazw miejscowych. Autor niniejszej publikacji zamierza również sporządzić pełne zestawienie poszczególnych liter alfabetu i duktu pisma (oczywiście jeśli umożliwią to przykłady zamieszczone na mapie), co być może pozwoli wykluczyć lub potwierdzić ich konkretne umiejscowienie w wyrazach (np. dzięki poznaniu ich szerokości i specyficznych elementów). Należy również rozważyć przygotowanie odrębnej publikacji, w której analizie onomastycznej poddano by wszystkie nazwy miejscowości, jakie można odnaleźć na mapie A. Hindenberga. Omówione źródła można w pełni wykorzystać do tego celu, mając jednak na uwadze, że nie każde z nich zawiera wszystkie nazwy miejscowe ziemi pszczyńskiej (np. w księgach kontrybucji z XVII wieku znajdują się tylko nazwy miasteczek i wsi, w których znajdowały się kościoły). Układ chronologiczny takiego opracowania, z podziałem na cztery języki oraz podanie, skąd zaczerpnięto nazwę, stanowiłby przewodnik dla badaczy. Poszerzenie go o kolejne źródła zapewne pozwoli odkryć jeszcze inne wersje zapisu poszczególnych miejscowości w odniesieniu do terenu, który tak dokładnie oddał na swojej mapie A. Hindenberg. Mapie, która nie ma sobie równych w tym czasie i w tym rejonie Europy.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła kartograficzne

- Czaki (Csáky) Franciszek Florian: *Première carte géographique representant la Vistule depuis son origine qui est dans la haute Silesie, jusqu'à son embouchure dans la mer Baltique*. 1760 (Francuska Biblioteka Narodowa, Paryż).
- Harnisch Johannes: *Situatuions-Plan von einem Theile Oberschlesiens an der Österreich und Polnischen Grenze, namentlich der Legend von Tarnowitz, Beuthen, Gleiwitz, Nicolau, Pless, Sohrau, Loslau, Rybnik, Rattibor und Hultschin mit dessen darin belegen Bley, Eisenstein, Galemey Und Steinkohlen Gruben* 1794/1795 (Archiwum Państwowe w Katowicach zespół nr 396 Wyższy Urząd Górniczy Katowice).
- Nigrinus Jonas: *Ducatus in Silesia superiore Teschinensis cum adjacentibus regnorum vicinorum, Hungariae videlicet et Poloniae, nec non Marchionatus Moraviae etc. Terminis mappa specialis ... Jonae Nigrini Hung. Collegae Scholae Tesch. Ev. Delineata, sculpta et excusa candidè que publicata* A. C. 1724 (Biblioteka Narodowa w Warszawie).
- Ortelius Abraham: *Ducatus Oswieczensis, et Zatoriensis, descriptio*. 1603, wydana w: *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahama Orteliusa. Antwerpia 1603.
- Perthées Karol de: *Mappa szczegulna Woiewodztwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego: zarządzona zinnych wielu mappmiejskowych tak dawnieyiak i swiezo odrysowanych tudzież goscincowych i niewątpliowych wiadomosci wszystko według reguł geograficznych i obserwacyi astronomicznych przez Karola de Perthées Pułkownika Woysk Koronnych J. K. M. Geografa* 1787, *grave par P.F. Tardieu*. Paris 1792.
- Porębski Stanisław: *Ducatus Oswieczimensis et Zatoriensis, Descriptio* (1563) (Biblioteca Nazionale Marciana – Venezia).
- Werner Friedrich Bernard: *Charta specialis Dynastia Plesnensis* (przed 1776).
- Werner Friedrich Bernard: *Das Fürstenthum Teschen in Ober-Schlesien* (ok. 1750).

- Wieland Johann Wolfgang: *Principatus Silesiae Rattiboriensis nova et exactissima tabula geographica: commonstrans insimul Liberas Dynastias Ples et Beuthen cum Statu minore Loslau, ex emensurationibus I. W. Wielandii sumtimus principium et. Ord. Silesiae delineata et reducta. Excusa Norim. Ab Heredibus Homannianis A. O. R. MD CCXXXVI. Cum. Spec. S. Caes. Rg. Maj. Privilegio*. Arkusz 15. Autor korzystał z egzemplarza w zbiorach prywatnych (J. Gąsior).
- Wrede Christian von: *Krieges-Carte von Schlesien*. Glatz 1749 (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach:

- Archiwum parafii w Łędzinach (św. Klemensa),
- Archiwum parafii w Mikołowie (św. Wojciecha),
- Archiwum parafii w Łące (św. Mikołaja),
- Księgi Metrykalne,
- Archiwum dziekanów pszczyńskich,
- Archiwum dziekanów bytomskich,
- Spuścizna Konstantego Prusa,

Schäffer Wojciech: *Ludność parafii tyskiej w latach 1677–1800*. Praca napisana pod kierunkiem dr hab. Marka Górnego prof. UW. Wrocław 2007, mps.

Archiwum Archidiecezjalne i Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu:

Visitatio ecclesiarum decanatus Plessensis [Pszczyna], 1792.

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej:

Regesty kontrybucji (tzw. libri retaxationum).

Archiwum Państwowe w Katowicach:

- zespół nr 12/3115 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dawniej: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie),
- zespół nr 12/3113 Królewski Sąd Powiatowy w Pszczynie (dawniej: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie zespół nr 17/40 Królewski Sąd Powiatowy w Pszczynie),
- zespół nr 12/3112 Akta miasta Pszczyny (dawniej: zespół 17/26 Akta miasta Pszczyny).

Archiwum Państwowe we Wrocławiu:

zespół nr 82/164 Kataster Karoliński.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin:

- I. HA Geheimer Rat, Rep. 46, Beziehungen zu Schlesien,
- I. HA Geheimer Rat, Rep. 46 B, Schlesien seit 1740.

Źródła drukowane

Błaszczyk Włodzimierz, Horwat Jerzy, Jedynak Zdzisław: *Urbarze gliwickie 1534 i 1580/1596*. Gliwice 1988.

Grondziel Richter Adam Peter: *Stellenbesitzer in den Althammer Dienstbüchern 1720–1795 (1808)*. Sankt Augustin 2017.

- Grondziel Richter Adam Peter: *Stellenbesitzer in den Lendziner Dienstbüchern*. Teil 1: 1718–1775. Sankt Augustin 2020.
- Księgi robocizn chłopów z dóbr pszczyńskich 1764 roku*. Wyd. Leszek Wiatrowski. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 93. Wrocław 1992.
- Leszczyńska-Skrętowa Zofia: *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*. Wrocław 1968.
- Pater Józef: *Protokoły wizytacyjne dekanatu bytomskiego z lat 1792–1793*. Poznań–Wrocław 2003.
- Przeddziecki Alexandrii ed.: *Joannis Długosz Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*. T. 8: *Liber beneficiorum*. Cz. 2. *Ecclesiae Parochiales*. Kraków 1864.
- Regesty listin ułożených v Horním Slezsku*. Svazek IV: 1476–1500/*Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*. T. IV: 1476–1500. Red. Antoni Barciak, Karl Müller. Opawa–Opole–Katowice 2021.
- Wojtas Maksymilian: *Akta Wizytacji Dekanatów Bytomskiego i Pszczyńskiego, Dokonanej W Roku 1598 Z Polecenia Jerzego Kardynała Radziwiłła, Biskupa Krakowskiego*. Katowice 1938.

Dokumentacja konserwatorska – prace niepublikowane

- Jutrzenka-Supryń Dorota, Czuczko Jolanta, Komsta-Sławińska Karolina, Kozielec Tomasz: *IXNOOPΘOGPAΦIA PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyna 1636*. Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach. Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich. Toruń 2020 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział IV Zabezpieczenia zasobu archiwalnego).

Literatura

- Adamy Heinrich: *Die schlesischen Ortsnamen, ihre Entstehung und Bedeutung. Ein Bild aus der Vorzeit. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage*. Breslau 1888.
- Bańka Józef: *Dekanat pszczyński w czasie reformacji protestanckiej i odrodzenia katolickiego na tle stosunków kościelnych Śląska*. Chorzów 1937.
- Barciak Antoni: *Księga Bractwa Najświętszej Panny Marii Szkaplerznej przy kościele Św. Mikołaja oo. Franciszkanów w Bytomiu*. [W:] *Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*. Kraków 2008, s. 599–611.
- Bieruń. *Monografia historyczna*. Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Myszor. Bieruń 2007.
- Czuczko Jolanta, Jutrzenka-Supryń Dorota, Komsta-Sławińska Karolina: *Mapa świadkiem historii. Analiza techniki wykonania rękopiśmiennej mapy gospodarczej ziemi pszczyńskiej Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 19, 2022, s. 47–66.
- Dudała Halina, Schäffer Wojciech: *Księgi metrykalne w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach. Przewodnik po zespole*. Katowice 2013.
- Dudała Halina: *Clerus Decanatus Plesnensis w świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691–1756. Edycja źródłowa*. Katowice 2015.

- Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Katalog wystawy.* Red. Piotr Greiner. Katowice 2020.
- Fryderyka Bernarda Wernera *Topografia Wrocławia*. Przygotował Ryszard Len. Wrocław 1997.
- Gąsior Jan: *Puszcza Pszczyńska na mapach*. [W:] *Leśne historie. Puszcza Pszczyńska w historii Tychów i okolicy. Przyroda i gospodarka*. „Tyskie Zeszyty Historyczne” nr 10, 2013, s. 21–36.
- Greiner Piotr: *Granice wolnego stanowego państwa pszczyńskiego w świetle źródeł kartograficznych*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 2, 2000, s. 25–34.
- Greiner Piotr: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 r.* Pszczyna 2000.
- Greiner Piotr, Mączka Michał: *Źródła kartograficzne do dziejów Tychów*. [W:] *Tychy. Monografia historyczna*. Red. Ryszard Kaczmarek. Tychy 2011.
- Greiner Piotr, Mączka Michał: *Źródła kartograficzne do dziejów Mikołowa (do roku 1945)*. Mikołów 2007.
- Gumowski Marian: *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*. Katowice 1939.
- Kaganiec Małgorzata: *Dzieje herbu Pszczyny*. [W:] *Pszczyna. Monografia historyczna*. T. 1. Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Sperka. Pszczyna 2014, s. 40–47.
- Kaganiec Małgorzata: *Herb Bierunia i godła gminne dawnej parafii bieruńskiej*. Bieruń 1994.
- Kaganiec Małgorzata: *Herb i pieczęcie Mikołowa*. [W:] *Mikołów. Monografia historyczna 1222–2022*. T. 1. Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Sperka. Katowice 2021, s. 41–49.
- Kaganiec Małgorzata: *Niektóre najstarsze pieczęcie gmin górnośląskich z katastru karolińskiego z 1723 roku*. [W:] *Ziemia Śląska*. T. 6. Red. Lech Szaraniec. Katowice 2005, s. 351–356.
- Katowice. Środowisko, dzieje, kultura, język i społeczeństwo*. T. 2. Red. Antoni Barciak, Ewa Chojecka, Sylwester Fertacz. Katowice 2012.
- Kolenda Johanna: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless in Oberschlesien*. Dortmund 1979 (Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa Reihe B. Nr 19).
- Konias Andrzej: *Kartograficzny obraz Śląska na podstawie map księstw śląskich Jana Wolfganga Wielanda i Mateusza Schubartha z połowy XVIII w.* Katowice 1995.
- Kozica Kazimierz: *Franciszek Florian Czaki, mapa starostwa spiskiego (ok. 1762)* [W:] *Mapa Starostwa Spiskiego Franciszka Floriana Czakiego (1762)*. „Zeszyty Tatrzańskie” nr 3, 2013, s. 9–13.
- Kuśka Oskar: *Mikołaj Brodecki założyciel miasta Strumienia*. Strumień 2018.
- Mapy i plany Katowic. Z okazji 140. rocznicy uzyskania praw miejskich*. Opracowanie map: Piotr Greiner i Andrzej Złoty. Katowice 2005, nlb.
- Maroń Franciszek: *Proces kształtowania się wschodniej granicy biskupstwa wrocławskiego na tle wydarzeń politycznych przełomu XVIII i XIX wieku*. Przyczynek do

- genezy ustaleń bulli „De salute animarum”*. „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” nr 4, 1971, s. 187–248.
- Maroń Franciszek: *Parafia górnośląska w pierwszym ćwierćwieczu XVIII w.* „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” nr 5, 1972, s. 151–225.
- Mączka Michał: *Problemy Johanna Wolfganga Wielanda z opracowaniem map księstw górnośląskich w świetle zbioru dokumentów Archiwum Miejskiego w Bytomiu.* „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 3, 2007, s. 53–60.
- Moško Eugeniusz: *O kilku nazwach onomatopeicznych.* „Poradnik Językowy” nr 2(217), 1964, s. 60–81.
- Musiół Ludwik: *Archiwalia górnośląskie.* „Komunikaty Instytutu Śląskiego” nr 13, 1934, s. 1–6.
- Musiół Ludwik: *Daune nazwy miejscowości ziemi pszczyńskiej.* [W:] *Księga o Śląsku wydana z okazji jubileuszu 35-letn. istnienia „Znicza”*. Red. Alojzy Targ. Cieszyn 1929, s. 155–162.
- Musiół Ludwik: *Dokument sprzedaży księstwa pszczyńskiego z dn.[ia] 21. lutego 1517 r.[oku].* „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauki na Śląsku” nr 2, 1930, s. 232–243.
- Musiół Ludwik: *IXNOOΠOΓΓΑΦΙΑ PLESNIACA. Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku.* Pszczyna [1994].
- Musiół Ludwik: *Najstarszy protokół miasta Pszczyny.* „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” nr 3, 1931, s. 329–342.
- Müller Wiesław: *Diecezja krakowska w relacjach biskupów z XVII–XVIII wieku.* „Roczniki Humanistyczne” nr 2 (13), 1965, s. 5–149.
- Obetkon Rafał: *Mieszkańcy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego i ich dochody w świetle katastru karolińskiego z lat 1722–1727.* Pszczyna 2021.
- Parusel Jerzy Bolesław: *Przyroda ziemi pszczyńskiej na mapie Andreasa Hindenberga z roku 1636.* „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 39–50.
- Polak Jerzy: *Ziemia pszczyńska. Rozwój gospodarczy od Piastów do Hochbergów.* Pszczyna 2000.
- Poniewozik Leszek: *Meszne w uposażeniu plebańskim parafii diecezji krakowskiej w świetle tzw. Liber Retaxationum z 1529 roku.* „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” nr 119, 2022, s. 347–365.
- Protokolarz albo „Czerwona księga” Mysłowic.* Red. Antoni Barciak. Mysłowice 2002.
- Ryguła Ewa Maria: *Pieczenie gminne miejscowości powiatu pszczyńskiego od początku XVIII w. do 1939 r.* Pszczyna 2009.
- Szaniawska Lucyna: *Określenia dokumentu kartograficznego na europejskich mapach regionalnych z drugiej połowy XVI wieku i pierwszej połowy XVII wieku.* „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 19, 2022, s. 169–202.
- Schäffer Wojciech: *Czy najstarsza zachowana księga metrykalna pochówków w Polsce pochodzi z Mszany?* [W:] *Tajemnice kompaturek. Księga metrykalna z Mszany (1638–1775)*. Red. Halina Dudała. Katowice 2016, s. 131–155.
- Schäffer Wojciech, Makosz Grażyna, Jureczko Damian: *Historia rodu Czardybonów z Paprocana – wolnych sołtysów od 1656 roku.* Katowice 2021.

- Schäffer Wojciech: *Początki hutnictwa i górnictwa na ziemi pszczyńskiej (XVII–XVIII wiek)*. [W:] *Szkice z dziejów ziemi pszczyńskiej*. T. 1. Katowice–Tychy 2020, s. 261–282
- Schäffer Wojciech: *Dokumenty pergaminowe w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach*. Katowice 2015.
- Szaflarski Józef: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. Julian Janczak, Zbigniew Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54.
- Wiśniowski Eugeniusz: *Materiały do stanu liczebnego duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI wieku*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” nr 18, 1969, s. 189–288.
- Wycisło Janusz: *Dzieje parafii pod wezwaniem św. Marii Magdaleny w zapiskach kronikarskich*. Tychy 2000.
- Wytyczak Roman: *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*. Wrocław 1998.

Netografia:

- Liber Confraternitatis Sacratissimi Scapularis B[eatiss]imae Virginis Mariae ad Ecclesiam Bythomiensem S[ancti] Nicolai Fr[atrum] Mino[rum] S[ancti] Francisci Conuentualium erect[a]e ac fundat[a]e quae Confraternitas est introducta ... Anno Salutis 1674 to ... die ... 4ta Octobr[is]. 1674–1862*. Śląska Biblioteka Cyfrowa. <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/235681/edition/222834> (dostęp: 12 września 2023).
- Musiół Ludwik: *[Die] Einwohnerschaft der Dörfer der Stadt Pless in der freien Standesherrschaft Pless 1466–1560. Eine namenkundliche Studie*. 1. Teil; *Verzeichnis der Bauer und Stadtbewohner des Plessler Landes 1536–1571*. 2. Teil. <http://data.onb.ac.at/rec/AC13848517> (dostęp: 13 września 2022).
- Nigrinus Jonas: *Ducatus in Silesia superiore Teschinensis cum adjacentibus Regnorum vicinorum, Hungariae videlicet et Poloniae, nec non Marchionatus Moraviae etc. Terminis mappa specialis, conatu oppera et sumtibus Jonae Nigrini Hung. Collegae Scholae Tesch. Ev. Sedulo delineata Sculptat excusa candideque publicata A. C. 1724*. Biblioteka Cyfrowa Polona. <https://polona.pl/item-view/bc8249e9-0a30-4a1d-b4d0-aacd46b3cd07?page=0> (dostęp: 15 września 2023).
- Regest przywilejów chłopów w państwie pszczyńskim (1622)*. <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/18778163> (dostęp: 5 października 2022).
- Werner Friedrich Bernard: *Das Fürstenthum Teschen in Ober-Schlesien*. Ok. 1750. <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/22406/edition/34203?language=pl> (dostęp: 15 września 2023).
- Werner Friedrich Bernard: *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens [...]*. Około 1763 <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/8092/edition/15414?language=pl> (dostęp: 10 listopada 2022).